

מנשה ענזי

השפעת התמורות המדיניות על יהודי צנעא בראשית המאה העשרים*

א. מבוא

בשנים 1912–1913 פרצה מחלוקת בקהילת צנעא בין ה'עקשים' ל'פךדעים' ('דור דעה'), מחלוקת שפילגה את הקהילה לשני מחנות ונמשכה עשרות שנים. הדרדעים, בראשות הרב יחיא קאפח, ביקשו להצמיד את הקהילה אל המודרנה תוך כדי חזרה אל המסורת התימנית ה'אותנטית' והקדומה, כלומר ללא לימוד קבלה וקבלת אמונות 'טפלות' – כהגדרתם, ואלו העקשים בראשות הרב יחיא יצחק הלוי, ביקשו לשמר את המצב הקיים והחזיקו במסורת הקבלה.¹ החוקרים שעסקו בנושא הדגישו את הוויכוחים האידאולוגיים הפנימיים בין הצדדים. אך בזווית ראייה זו לא היה כדי להסביר מדוע פרצה המחלוקת רק בעשור השני של המאה העשרים, בעוד שהוויכוח האידאולוגי רחש מתחת לפני השטח כבר עשרות שנים קודם לכן.² השפעת יוסף הלוי, שביקר בתימן בשנת 1870, על הרב קאפח ידועה היטב,³ אך לא נתבאר מדוע רק למעלה מארבעים שנה לאחר מכן פרצה המחלוקת במלוא חריפותה. וכבר כתב יוסף חבארה, יליד צנעא, כי "המחלוקת עצמה פרצה בצורה בלתי־ברורה במידה מסוימת".⁴

להלן, נדון אפוא בעיתוי של פרוץ המחלוקת על רקע השינויים הפוליטיים בתימן, ועיקרם מאבקים בין האימפריה העות'מאנית לבין המנהיג התימני, האמאם יחיא חמיד אלדין, בשנים 1904–1911. שינויים אלו, לצד התמורות האידאולוגיות, הובילו לתמורות חברתיות ותרבותיות בחברה התימנית בכלל ובקהילה היהודית בצנעא בפרט. המאבקים הנ"ל גרמו לחורבן חלקי של הקהילה בראשית המאה העשרים ולהקמת קהילה חדשה, שלא היתה מחויבת בהכרח למסורות הארגוניות והרוחניות הקודמות. גם מהפכת 'התורכים הצעירים' נתנה אותותיה בתימן ואפשרה לצעירים יהודים לרכוש השכלה ולהתקרב אל החברה הצבאית והביורוקרטית העות'מאנית. השינוי נבלם עם שעלה לשלטון האמאם יחיא השמרן, והמחנה העקשי, שעמו נמנו רוב בני הקהילה, חשש מהתנגדות האמאם.

נעסוק בתקופת ה'דמדומים' בין השלטון העות'מאני לבין שלטון האמאם בשנים 1905–1918 ובעיקר בשנים 1905–1913. לאורך רוב התקופה היתה תימן שרויה תחת רשות כפולה: רשות פנימית אמאמית ורשות חיצונית עות'מאנית, שהיו שונות זו מזו ביחסן ליהודים בלא שתיקבע מדיניות רשמית כלפיהם. כך נוצרו מאבקים ביחסי יהודים ומוסלמים

* המאמר מבוסס על ענזי תשס"ד (עבודת מ"א בהנחיית פרופ' מנחם בן־ששון ופרופ' ירחמיאל כהן).

1 על המחלוקת ראו עראקי קלורמן 2008.

2 ראו למשל התחבטותה של עראקי קלורמן תשס"ה/ח, ג, עמ' 42–44.

3 ראו למשל דברי הרב יחיא קאפח כפי שהביאם נכדו הרב יוסף קאפח (תשי"ח, עמ' רפו, הערה 219).

4 חבארה תש"ל, עמ' 67.

ועימותים בתוך ההנהגה היהודית באשר לאופן ההתייחסות אל השלטון הכפול. נבחן בהרחבה את השנה הראשונה לחזרת האמאם, שנת 1912, ונראה כיצד השתנו מערכות היחסים בין היהודים לשלטון המוסלמי ובין היהודים למוסלמים ברחובה של עיר. היהודים נאלצו לבקש דרכים שונות להגיב לאירועים החדשים וויכוחים פרצו על דרך הפעולה הנכונה. שיא השינויים הללו היה בהתפרצות המחלוקת בין העקשים לדרדעים. העקשים ביקשו לעצור את התמורות בקהילה היהודית ודרשו מבניה לשוב לדפוס היחסים המסורתי בין יהודים למוסלמים. לעומתם ביקשו הדרדעים להמשיך את השינויים כשהם תולים תקנה ב'כוח החדש' – העותמאנים. אך כשלונם של אלה בתימן הוביל לניצחון העקשים, שבא לידי ביטוי בפסק הדין של האמאם יחיא בעיר אלקפלה בשנת 1914.

גישה זו מוציאה את היהודים מן ה'בידוד' המחקרי, שחלק מן החוקרים כפו על עצמם, ומראה כיצד מיעוט יהודי נוטל חלק בהווה הפוליטית הסמוכה לו ומבקש לעצב לעצמו זהות חדשה בעקבות השינויים המהירים החלים סביבו. למיטב הבנתי, היהודים פעלו בתוך מציאות שכפתה עצמה עליהם ופעלה פעולתה, אך הם הגיבו למתרחש ובחרו בדרכים שונות להתגונן בפניה. יש בזה כדי לתקן את הדימוי הפסיבי במחקר על יהודי תימן.

ב. הכיבוש העותמאני

בשנת 1872 כבשו העותמאנים את מרכז תימן והביאו אליה את הרפורמות (תנטימאט) שגובשו במהלך המאה הי"ט ועיקרן ריכוז הסמכויות בידי השלטון המרכזי באסאנובול ופיתוח בירוקרטיה בסגנון מערבי-אירופי. מובן שהכיבוש לא התקבל באהדה ומרידות פרצו במקומות שונים בארץ,⁵ אך האמאם הניידי בלט בהתנגדותו לעותמאנים. המרידות התגברו לאחר שהכובשים ניסו להנהיג שינויים, כגון שיפורים טכנולוגיים שהקלו במידה מסוימת על התושבים אך גם יצרו מערכת בירוקרטית שהקשתה על חייהם.⁶ העותמאנים פגעו גם באורח החיים התימני המסורתי, שכן חיילי הצבא הכובש הביאו אתם דפוסי בילוי ליברליים ורבים מחו נגד משחקי המזל, האלכוהול והזנות שפשו במחנה העותמאני ובסביבתו. התנהגות זו משכה צעירים וצעירות תימנים לפעול שלא על פי חוקי האסלאם.⁷ עדויות לכך גם במקורות יהודיים המוחים על הפגיעה באורחות החיים היהודיים על ידי אנשים משולי החברה, שנהו אחרי מנהגי החיילים והיו פרוצים מבחינה חברתית ומוסרית.⁸ ביטוי לפגיעה באורחות החיים המסורתיים היה גם בריבוי הפניות לבתי דין מוסלמיים.⁹

⁵ בלדרי 1976, עמ' 168; פרח 2002, עמ' 100 ואילך.

⁶ סטוקי 1978, עמ' 159; בלדרי 1977, עמ' 35.

⁷ בלדרי 1976, עמ' 37. פתגם תימני שנישא בפי היהודים קְשֶׁמֶר משהו מן הזלזול בשריעה שפשה אז בקרב המוסלמים: "מה לך בבית היהודי? אמר: ביקרתי את ידידי" (הפתגם מוסב על המוסלמים שנהגו בחודש הרמזאן להיכנס לבית היהודי כדי לאכול דבר מה). ראו אבן יחיא תש"א, פתגם 32.

⁸ רצהבי תשכ"ט, עמ' נד, נו, והמכתב מ"ב כסלו תרל"ד, בעמ' ע–עא. עוד ראו תקנת ועד ממוני עבירות משנת 1886 (קאפח תשס"ב, עמ' 129–130); הראל תשס"ג, תעודה ג, ניסן תרל"ט; רצהבי תשמ"ח, עמ' 304, 306. אמנם תופעה זו התגברה בתקופה העותמאנית, אך יש עדויות למעשים כאלו עוד מתקופות קדומות (נחשון תשס"ב, עמ' 130–133).

⁹ ניני תשמ"ב, עמ' 95–96. הסיבה לכך נבעה גם מן היחס העדיף ליהודים שהעניקו השופטים בבית הדין החנפי (האסכולה המשפטית המקובלת באימפריה העותמאנית), לעומת בתי הדין הניידים והשאפעים שפעלו בתימן. תופעה זו נידונה בהרחבה בעבודת הדוקטור שאני שוקד עליה עתה.

התמורות שהביאו עמם העותמאנים עוררו תקוות בלב היהודים והם ייחלו להרווחת מצבם והיו מהם שסייעו בפועל להתקדמות הכוחות העותמאנים בהדרכה ובמזון. לאחר הכיבוש, שבו לצנעא יהודים רבים שעזבו בימי האנרכיה של השלטון האמאמי.¹⁰ נראה שהתקוות התבדו בחלקן ו'ירח הדבש' בין היהודים לעותמאנים חלף מהרה. העותמאנים הבינו שיחס טוב כלפי היהודים יגרום לתסיסה בקרב המוסלמים ובחרו לפייס את דעת הרוב ולא שינו את מעמדם החוקי של היהודים. במקרים מסוימים אף הקשו על היהודים, כמו בניסיון – שנכשל – לבטל את סמכות בתי הדין היהודיים בענייני ממון ובגזירות אחרות.¹¹ אף על פי כן, במרכז תימן שררה אווירה רגועה יחסית והחיים חזרו למסלולם. המצב הכלכלי והפוליטי של אזרחי המדינה השתפר, ובכללם היהודים.¹² יתרון נוסף לכיבוש העותמאני היה בפתיחת הארץ בפני מבקרים וחוקרים, בהידוק הקשרים בין יהודיה לקהילות יהודיות אחרות ובהתערבות ארגונים יהודיים בין לאומיים לטובתם.¹³ עוד יש לציין את מינוי ה'חכם באשי' ליהודי תימן, משרה שאמנם בוטלה לאחר תום הכיבוש, אך השינויים שיצרה בהנהגת הקהילה השפיעו עליה גם לאחר מכן.¹⁴

ג. מרד האמאם יחיא

השלטון העותמאני בתימן החל להתערער בראשית המאה העשרים. האמאם היידי יחיא נבחר בשנת 1904 והכריז על מרד בעותמאנים, כשהוא מניף את הדגל הדתי. הוא קרא לחדש את החוק השרעי בתימן והתנגד לחידושים שהאימפריה ניסתה להכניס לתימן.¹⁵ הדגל השני היה המאבק בצמצום שטחה של תימן. הגבול בין השלטון העותמאני בתימן לשלטון הבריטי נקבע באותו עת והאמאם יחיא ניצל את ההזדמנות להכריז על מרד נגד העותמאנים במחאה על שאימפריות זרות קבעו את גבולות תימן.¹⁶ קריאה זו זכתה לאהדה רבה בקרב הציבור התימני והציגה את האמאם כלוחם למען שחרור תימן. אך יש לזכור, שלמרות זאת לא בחל האמאם – ובהצלחה – בתמרונים פוליטיים בין הצדדים.¹⁷ בראשית המאה העשרים ובייחוד בשנים 1903–1905 היה רעב קשה בתימן ומחיר התבואה האמיר פלאים.¹⁸ על כך נוספה בעיה כלכלית חמורה של איבוד הפרנסה לבעלי מלאכה רבים בצנעא. הקהילה היהודית נפגעה קשה עוד לפני המצור והקשיים הוחרפו בעקבותיו עד כדי חורבן כמעט מוחלט של הקהילה. כבר מראשית המרד הצליחו האמאם וחייליו לפגוע בעותמאנים והם נאלצו להזעיק עזרה מאסתרנבול.¹⁹

¹⁰ טובי תשל"ו, עמ' 74–75, 78, 157; פרפיט, עמ' 35.

¹¹ טובי תשל"ו, עמ' 94 ואילך.

¹² רצהבי תשכ"ט, עמ' נג; טובי תשל"ו, עמ' 78 ואילך; עראקי קלורמן תשס"ה/ח, ב, עמ' 64–65.

¹³ כגון כי"ח ו'אגודת אחים', טובי תשל"ו, עמ' 89–93.

¹⁴ ענוי תשס"ד, עמ' 22–26; השור קון 2005, עמ' 3 ובמקומות נוספים, כי לכיבוש העותמאני היתה השפעה חשובה על בניית המדינה התימנית לאחר מלחמת העולם הראשונה.

¹⁵ סטוקי 1978, עמ' 160–163.

¹⁶ ונר 1967, עמ' 44.

¹⁷ ראו דברי יוסף קפרוטי (צוריאלי תשס"ה, עמ' 93): "הוא מתוחכם וערמומי ואינו סוגר אף פעם את כל הדלתות בפני האפשרות של פשרה עם האויב".

¹⁸ ערוסי תשכ"א, עמ' תיא–תיב; הקדמת ש"ד גויטיין לחבשוש תשמ"ג, עמ' 171.

¹⁹ ונר 1967, עמ' 43.

בסוף שנת 1904 צר האמאם על צנעא והמצוקה והרעב הלכו וגברו. חיילי האמאם אסרו על הכנסת תבואה אל העיר הנצורה. המצור הקשה כונה 'חֲנוּת אלנפר', כלומר מצור שבו לא ניתן להכניס תבואה לעיר, ואפילו בכמות של 'נפר' (כמלוא החופן).²⁰ לדברי צמח, רוב אנשי העיר המוסלמים ברחו אל מחוץ לעיר והנשארים בה היו בעיקרם יהודים ועותמאנים.²¹ חלק מן היהודים נמלטו אף הם ומצאו מקלט בקהילות אחרות,²² ויתרם סבלו חרפת רעב. לדברי ר' סעיד ערוסי, היהודים היו היסוד היחיד ששמר אמונים לעותמאנים.²³ בשל התגברות הרעב פשטו חיילים עותמאנים על בתי תושבי העיר ונהגו באלימות קשה.²⁴ תיאור קשה עולה במכתב רבני צנעא לכי"ח לאחר המצור: "אחרי כלות תבואת הארץ, כל אשר ימצאון יאכלו (גמלים, חמורים, כלבים, חתולים, עכברים) [...] יחידים אכלו בשר אדם [...]".²⁵ גם היהודים שנשארו בצנעא ברחו ברובם ורבים מתו ברעב ובעינויים.²⁶ כך כתב דוד קאפח לאחיו סלימאן במצרים בכסלו תרס"ו: "הרי אנחנו בארבע מקומות, אבי בצנעא, סאלם באלרוצ'ה, אנחנו באלקריה, אתה במצרים".²⁷ צמח, שביקר בעיר לאחר חמש שנים, תיאר את המצב העגום: "אינני רואה כאן ישישים, כל הקהלה צעירה; העבר אינו מענין אותה יותר; העיקר אצלה הוא העתיד".²⁸ האסון הקשה מוטט אפוא את הקהילה היהודית בצנעא מבחינה דמוגרפית²⁹ ואף רבים מן המנהיגים הוותיקים נספו: "באותה השנה מתו כל חכמי ורבני ישראל שבארץ התימן, וכל בתי הדין נבטלו ומתו ברעב ההוא".³⁰ אחד האישים החשובים שהלך אז לעולמו (אייר תרס"ה) היה הדיין ר' אברהם צאלח, מצאצאי מהרי"ץ, "ובמותו נפסקה קביעות ב"ד של שלושה".³¹ בית דין קבוע זה, שהחל לפעול לאחר גלות מוצע, היה הסמכות המרכזית של יהודי צנעא, ובמידה רבה גם של יהודי תימן כולה, ולמרות כל התלאות המשיך את מסורת ההנהגה ולא בטל אלא בעקבות 'חזות אלנפר'. כך גדע המצור את רצף ההנהגה המסורתית ואת מוסדותיה.

הסתלקות המנהיגים ורועי הדור יצרה אנרכיה בקהילה וסדרי חיים מקובלים נפרצו. כתב סעיד אלנדראף: "והמחלוקת רבתה בין ת"ח והמונים, ובפרט אצל בעלי מלאכות. ויש מזניחים דייני ישראל והולכים לדיני אוה"ע [...] וגם ערב רב הנמצאים בין היהודים, אנשי החמס הקדומים והחדשים, לא יכלה דתן ואבירם כל הזמנים".³² בדומה כותב מחפוז בן מעוצ'ה: "וכמה מישאל יצאו לתרבות רעה ר"ל".³³

20 חבשוש תשמ"ג, עמ' 175, הערה 15.

21 צמח תש"ה, עמ' 281–282.

22 ראו למשל עדות ר' יהודה ימיני על הגירת זקנו חיים ימני מצנעא למנאכ'ה, קאפח תשס"א, עמ' 135.

23 נחום תשנ"ו, עמ' שמד.

24 חבשוש תשמ"ג, עמ' 174, 176; השוו חבארה תש"ל, עמ' 47.

25 לצילום התעודה ראו צוריאלי תשס"ה, עמ' 100.

26 חבשוש תשמ"ג, עמ' 176, 178; עוזרי תשל"ד, עמ' 7.

27 ענזי תשס"ד, נספח א. בסוף מכתבו הביא קאפח רשימת המשפחות שנספו במהלך המצור.

28 צמח תש"ה, עמ' 281.

29 השוו ענזי תשס"ד, עמ' 29–30.

30 דברי ר' אברהם ערוסי, הביאם רצהבי תשכ"ז, עמ' 88; השוו רצהבי תשמ"ה, עמ' 167.

31 קרח תשי"ד, עמ' סה; עוד ראו רצהבי תשכ"ז, עמ' 85.

32 רצהבי תשכ"ז, עמ' 81–82. אוה"ע – אומות העולם.

33 שם, עמ' 97. ר"ל – רחמנא ליצלן. עוד הוא מציין שיש עבריינים שאכלו בשר נבלות וטרפות.

לדעת י' ניני החלה ההידרדרות בשמירת הערכים המקובלים על יהודי תימן בעקבות הכיבוש העות'מאני בשנת 1872 והתגברה לקראת המצור.³⁴ אכן, כבר לאחר הכיבוש התקרבו אנשים משולי החברה אל אנשי השלטון החדש ואימצו מאורחות חייהם שהיו שונים מן הנורמות המקובלות בקרב יהודי תימן. אך המצור והרעב בראשית המאה העשרים הפכו זאת לבעיה שפגעה במעגל הפנימי והחזק של החברה, ולא רק בקרב אנשי השוליים. הרס הקהילה והתמוטטות חומות המגן הרוחניות ששמרו עליה עקרו כל ניסיון לעצור בעד ההידרדרות המוסרית. התיאורים הקשים שמביא ניני ואלו שהובאו לעיל, המלמדים על פגיעה דתית בכלל האוכלוסייה היהודית, הם משנות הרעב. בתי הרובע היהודי נהרסו כמעט לגמרי, העיר כולה היתה הרוסה ובתים רבים לא שוקמו גם לאחר המצור אלא נותרו בשממונם.³⁵ רבים מבעלי המלאכה זנחו את עיסוקיהם ובכלל על מלאכות היד עבר משבר קשה משום שרבים מבעלי המלאכה הטובים מתו במצור.³⁶ בשל כך, גם חלק מנכבדי העיר ועשיריה איבדו את מטה לחמם במהלך הקרבות והרעב.³⁷ מעבר לפגיעה הדמוגרפית, הכלכלית והרוחנית, נפגעה קהילת צנעא גם מבחינת התודעה העצמית. בני הקהילה, שראו עצמם כ'משוש הארץ', חשו שמעמדם התערער בשנית, לאחר שעם הכיבוש העות'מאני התאוששו מן הפגיעה הקודמת במעמדם בתקופת האנרכיה.³⁸ כך נכתב בשיר משנת תרס"ו על ה'צנעאנים', שנודעו בתחושת העליונות שלהם על אנשי הכפרים: "אנשי הכפרים רחמו עלינו! החלצו לישועתנו בשנה הזאת. בתוככי צנעא מלכים נחשבנו והיום יתומים הננו".³⁹ מכאן שתחושת ההידרדרות במעמדה של צנעא חלחלה בכל שדרות הציבור ולא רק בקרב האליטה הלמדנית והכלכלית. עדות לשבר שחל בקהילת צנעא עולה גם מריבוי הכרוניקות שנכתבו על האירוע. כידוע, יהודים בחברה מסורתית בכלל, ויהודי תימן בפרט, לא הרבו לכתוב על עברם,⁴⁰ כפי שעמד על כך צמח: "פסוק אחד חזר ונשנה בפי הרבנים בשיחותי אתם: הכדאי לחשוב על העבר שאיננו? ההוה הוא כה קשה ולמה, איפוא, לעורר את העבר? מתאמצים אנו לשכוח גם את מתינו, ורק לפעמים רחוקות מאד הננו מתיחדים עם זכרם".⁴¹ אירוע שזכה לתיעוד היה בדרך כלל אירוע חשוב במיוחד,⁴² וכך 'חזות אלנפר' שבעקבותיה נכתבו שתי כרוניקות גדולות ועוד כמה וכמה תעודות היסטוריות:⁴³ (א) 'מצוקות תימן'

34 ניני תשמ"ב, עמ' 94–97.

35 ראו תמונה של החורבן בצוריאלי תשס"ה, עמ' 316, והשוו חבשוש תשמ"ג, עמ' 188.

36 צמח תש"ה, עמ' 283, 299–300.

37 כגון סלימאן חבשוש (חבשוש תשמ"ו/ז, א, עמ' 108).

38 ראו קרח תשי"ד, עמ' מג, כי בעקבות הרווחה הכלכלית היגרו לצנעא רבים מיהודי הכפרים. על הפגיעה במעמד יהודי צנעא בתקופת האנרכיה ראו ענזי 2001.

39 רצהבי תשכ"ז, עמ' 95, בתרגום מערבית; וראו שם, וכן בעמ' 71, לשירים אחרים בעלי מגמה דומה.

40 על התופעה הכללית ראו ירושלמי תשמ"ד, ועל יהודי תימן, טובי תשמ"ו, עמ' 7–11. נראה, שיש להוסיף על דבריו את מיעוט ההיסטוריוגרפיה המוסלמית בתימן ודלות תוכנה, שאפשר השפיעה על היהודית. ראו למשל תלונת שוכאני, המלומד המוסלמי בן המאה הי"ח (היכל 2003, עמ' 12).

41 צמח תש"ה, עמ' 294.

42 השוו טובי תשמ"ו, עמ' 8, ביחס לכמה אירועים חשובים שהניעו את יהודי תימן לכתובה היסטורית: השבתאות, גלות מוזה, המחלוקת על נוסח התפילה והשפעת ההשכלה במחצית השנייה של המאה הי"ט. רצהבי תשכ"ז, וראו שם, עמ' 68, על עושר המקורות בנושא.

לר' סעיד ערוסי, ממשכילי צנעא;⁴⁴ (ב) 'אשכולות מרורות' לסלימאן חבשוש, שנכתבה במהלך אירועי שנת 1905 בתוככי צנעא הנצורה.⁴⁵ לבד מאירוע זה, רק מגלות מווע (1679) נותרו בידנו כתבים רבים בפרוזה ובשירה, המלמדים הן על עוצמת האירוע כפי שחווהו בני הדור, והן על השפעתה על הדורות הבאים ששימרו כתבים אלו.⁴⁶ דומה שהשבר בעקבות 'חזות אלנפר' היה חמור מאוד ובשלושה עניינים דמה לזה שבא בעקבות גלות מווע: ביטול ב"ד הקבועים, עושר הכתיבה ההיסטורית והגירת יהודים רבים מצנעא, שבגינה הוקמו או נתבססו קהילות רבות מחוצה לה.⁴⁷ וכך סיכם ר' שלום קרח את מאורעות שנת 1905: "שנה זו היא כלתה את הכל, היא נטלה כל נשיאות, היא נטלה כל גדולה, היא נטלה כל רבנות, היא נטלה כל כבוד, היא נטלה כל עושר ונכסים".⁴⁸ נראה, אפוא, ששבר זה והשלכותיו הפוליטיות, החברתיות, הדמוגרפיות, הרוחניות והתודעיות הוסיפו ללוות את קהילת יהודי צנעא, והוא היה אחד הגורמים למערבולת הפוליטית שקהילת צנעא נקלעה אליה בשנים הבאות.

רוב החוקרים לא דנו בתפקידה של 'חזות אלנפר' כאירוע מטרים למחלוקת בין העקשים לדרדעים.⁴⁹ ניני מציג עמדה הפוכה, כלומר, המחלוקת בין הרב קאפח לרב יצחק הלוי פרצה כבר בסוף המאה הי"ט והמצור רק החליש אותה.⁵⁰ אך מן התיעוד ההיסטורי נראה שלפני המצור לא היו מחלוקות פוליטיות משמעותיות בין שני המנהיגים והראיה שהרב יחיא יצחק הוצע כאב"ד בשנת 1902 בלא התנגדות. גם לאחר המצור, עם חזרת האמאם ושיקום הקהילה היהודית נבחרה הנהגה משותפת של הרב קאפח והרב יצחק והם פעלו יחד במשך כמה שנים. דומה שהמצור הוא ששינה את דפוסי ההנהגה בקהילה ובעקבותיו יכלו אישים חדשים ליטול בה חלק והם שהיו ממחוללי השינויים בשנים הסמוכות. להוכחת הדבר, נדון בשיקום הקהילה לאחר המצור ונראה כיצד השבר שבגיניו פגע אנושות במרקם היחסים בתוכה ושינה את אורחות החיים. שינויים אלו מילאו תפקיד חשוב בתסיסה שעלתה בעשור השני של המאה העשרים.

הכוחות העותמאנים, שלא קיבלו תגבורת מספקת, נאלצו להיכנע ללוחמי האמאם ובמאוס 1905 הצליחו כוחותיו להיכנס לצנעא. התושבים, שעזבו את העיר במהלך הקרבות והמצור, החלו לשוב אליה וביניהם יהודים רבים.⁵¹ לאחר כחודש, נכנס האמאם עצמו בשערי צנעא וקרא לתושבי העיר להקפיד בשמירת חוק הדת:⁵²

44 ערוסי תשכ"א. הכרוניקה כוללת מחירי תבואה ומרכיבי מזון אחרים בשנים 1808–1905. לנסיבות כתיבתה השוו טובי תשמ"ו, עמ' 19–20.

45 חבשוש תשמ"ג; השוו ענזי תשס"ג, עמ' 33–34, הערה 393.

46 רצהבי תשל"ב. למרות ההשוואה, יש לזכור שמאז גלות מווע עברו כמה מאות שנים עד לעלייה לארץ ישראל, ומחזות אלנפר עברו כחמישים שנה בלבד, דבר שהקל על שימור המקורות ההיסטוריים. עוד השוו רצהבי תשמ"ה, עמ' 163.

47 השוו למשל קרח תשי"ד, עמ' יב.

48 קרח תשכ"ג, עמ' ס–סא; השוו ניני תשמ"ב, עמ' 98.

49 טובי עמד על כך בקצרה בכמה ממאמריו, כגון טובי תש"ן, עמ' 126.

50 ניני תשנ"ז, עמ' רלג.

51 עזרי תשל"ד, עמ' 8, 11.

52 חבשוש תשמ"ג, עמ' 187. ההדגשה אינה במקור.

ויוכיחם כי יתנו תודה לאלהים וישמרו חוקיו ואותותיו כי לאלהים התשועה והמלחמה ואת אשר ירצה האלהים יעשה [...] וישם שופטים ושוטרים על פי חוקי הדת ודקדוקיו וישמחו יושבי צנעא שמחה רבה ויתנו כבוד ותודה לאלהים ולמלכו.

בתי הדין המוסלמיים היו יסוד חשוב במערכת השלטון האמאמית והאמאם תבע זאת במהלך כל מאבקו בעותמאנים. אכן כך נקבע במפורש בהסכם השלום בדעאן בסוף שנת 1911.⁵³ אף ששליטת האמאם בצנעא לא ארכה זמן רב, היא הביאה לשינויים בחיי היהודים וקבעה את אופי חייהם בשנים הבאות. אין לשכוח, כי גם לאחר שוב העותמאנים המשיכו אנשי הדת הזידים לקבוע את ההתנהלות ברחוב המוסלמי והיהודים נאלצו להסתגל מחדש לחוקי השריעה ולכללים הקבועים בה כאשר ליחסיהם עם המוסלמים. אף היה עליהם להפסיק את דעת האמאם, שמחה על כך שחלק מיהודי צנעא העדיפו את העותמאנים ואף למדו מדרכיהם. הוא הכריז על דרישותיו בפני משלחת של כעשרה אנשים שיצאה לקבל פניו: "היו בשלום ושמרו דתכם והזהרו בכבוד המוסלמין ובמצוותם והסירו הנאפופות והתועיבות וכל אשר ימרה יומת".⁵⁴ הצהרתו מבטאת את עיקרי יחסו ליהודים: היהודים מוגנים ובטוחים בידי השלטון האמאמי, אך בתנאי שישמרו את דתם, יבטלו את דרכי המוסר ה'פגומות', שאימצו בימי הכיבוש העותמאני, ויכבדו את המוסלמים.⁵⁵

הצו שנתן האמאם ליהודים היה הבסיס ליחסים בינו לביניהם בשנים שלאחר מכן והוא אף הוקרא בבתי הכנסת של צנעא.⁵⁶ חלקו השני עוסק במינוי הנהגה חדשה לקהילה לאחר שהנהגה הותיקה קרסה. האמאם אישר את בחירת הרבנים אהרן הכהן, יחיא קאפח, יחיא יצחק ויחיא אביץ למנהיגים,⁵⁷ ולצדם יחיא דנוך כמנהיג פוליטי – עאקל – מעין 'מחֶתֶסֶב' יהודי, האחראי לכך שהסוחרים היהודים יסגרו חנויותיהם בעת התפילה וילכו לבתי הכנסת.⁵⁸ נראה שדנוך היה מעין פקיד מטעם השלטון בלא שהקהילה היהודית תכיר בו, שכן אין בידינו עדויות על פעולתו ואף לא המשיך בתפקידו עם שוב העותמאנים.⁵⁹

ד. חזרת השלטון העותמאני

השלטון העותמאני המרכזי, שנזעק לדכא את מרד האמאם, הזרים כוחות וציוד רב לתימן ולאחר מאבק ממושך שעלה בקורבנות רבים, שבו העותמאנים וכבשו את צנעא בסוף אוגוסט 1905 ובתחילת ספטמבר נכנסו לעיר.⁶⁰ הם השאירו את המנהיגים הרוחניים על

⁵³ לנוסח ההסכם ראו ואסעי 1927/8, עמ' 226–229.

⁵⁴ חבשוש תשמ"ג, עמ' 187; השוו עוזרי תשל"ד, עמ' 11–12. הניסוח המשפטי של עמדת האמאם מופיע במסמך שניתן ליהודים על ידו במהלך הפגישה. פרפיט 1996, עמ' 41–42, מייחס תעודה זו בטעות לכניסתו השנייה של האמאם לצנעא בשנת 1911.

⁵⁵ האמאם הכתיב תנאים למשלחת עותמאנית שהגיעה בשנת 1907 לתימן לתווך בין הניצים, כלומר שחוקי השריעה יחולו גם על היהודים (ואסעי 1927/8, עמ' 208, סעיף 6).

⁵⁶ צמח תש"ה, עמ' 282.

⁵⁷ לדיון במינוי הנהגה הדתית ראו ענזי תשס"ד, עמ' 42–43.

⁵⁸ חבארה תשל"ל, עמ' 52 (לדבריו, היה מי שדאג לכך גם מקרב המוסלמים); על תפקידו לפקח על המחירים, המשקולות ועוד של הסוחרים היהודים ראו חבשוש תשמ"ז/ט, א, עמ' 37.

⁵⁹ עוד ראו על תפקידו כאהן-טלבי 2000/1960; ענזי תשס"ד, עמ' 43–44.

⁶⁰ פרץ 2002, עמ' 49–50, 225; בלדרי, 1977, עמ' 55. לאחר מכן כבשו העותמאנים גם ערים אחרות שהיו תחת שליטתם, כגון שבאם, כוכבאן, עמראן וחגה (גראפי 1987, עמ' 291).

כנם ועל אף השינוי בהרכב בית הדין, המשיכו אישים אלה להנהיג את הקהילה. הרב יחיא יצחק נעשה במהרה המנהיג החשוב של יהודי צנעא, מכמה טעמים. ראשית, בניגוד לחבריו הדיינים הרב קאפח והרב אביץ, שלא שימשו בבית הדין בכל התקופה, ובניגוד לרב אהרן הכהן, שבחר שלא לכהן כאב בית הדין, שימש ר' יחיא יצחק כדיין כל השנים הללו, ובשלב מסוים אף נתמנה לאב בית הדין. שנית, ר' יחיא יצחק היה דומיננטי במיוחד בפעילות בית הדין. כך, כשראה שחבריו מתמהמהים בפסקי הדין נהג לפשר בין הצדדים הניצים, באופן שרוקן מתוכנה את פעילות בית הדין.⁶¹ שלישית, בשנת 1906 הוא נשא לאשה שנייה את רומיה בת סלימאן חבשוש, שותפו הקרוב בהנהגת הקהילה, דבר שחיזק מאוד את מעמדו.⁶² כך כתב שמואל יבנאלי, שביקר בצנעא בשנת 1911:⁶³

הא' <דון> סלימאן חבשוש הוא סוחר זקן, מסחרו הוא לחודידה ולעדן. הוא חכם ונאור לפי המצב פה. החכם באשי הוא חתנו: והוא, חבשוש, הוא שהושיב אותו על כסא הרבנות, ובצר מצבו ונלחם בעדו בכמה מקרים, והשתמש בהרבה מהאמצעים שמשמשים גם אצלנו: באסיפות, וועידות וכו' ויכול לספר הרבה ספורים בעסקים אלה. הוא חשוב בעיני המלכות, והנהו כמעט העשיר היותר גדול בעיר (או השני לעשיר הגדול).

עליית כוחו של ר' יחיא יצחק הלוי נבעה גם מיכולתו הפוליטית, כדברי יום טוב צמח: "הוא אדם משכיל, חריף, פקח, נבון ולוהט מרוב פעילות".⁶⁴ בניגוד לשלושת המנהיגים האחרים, ידע ר' יחיא יצחק להתהלך עם אנשי הממשל ולרכוש את אמונם, לבקרם מדי שבוע וליצור קשרים קרובים עמם. יכולתו הפוליטית סייעה לו במינויו כחכם באשי, משרה שהעניקה לו יותר כוח, אם כי בתחילה ללא מינוי רשמי: "אחרי שוב התרכים בשנה זאת נסה להתיצב לפני הואלי ושרי הממשלה להליץ טוב בעד בני עדתו, נשא חן בעיניהם ובכל שאלה מלאו את בקשתו וכנהו בתואר 'חכם באשי'".⁶⁵ במסמכים משנת 1909 חתם כבר ר' יחיא יצחק כמורשה החכם באשי בצנעא ואגפיה. ייתכן שחתימה זו מלמדת שקיבל מינוי רשמי מטעם השלטון המרכזי באסתנבול לקראת 1909.⁶⁶ נראה שהמינוי בא לאחר שמשרת החכם באשי התפנתה עם חזרת העותמאנים ופיטורי יחיא דנוך. לדברי יוסף יצחק הלוי מילא ר' יחיא יצחק גם את תפקיד המַחֲתֶסֶב: "היה משגיח בעין פקוחה על מוכרי המצרכים לצבור, ובפרט מוכרי הבשר והתבואה והפירות והירקות לטובת הציבור".⁶⁷ נראה שניצל את כוחו הפוליטי להשגת סמכויות נוספות, כלשונו הזהירה והאפולוגטית של ר' עמרם קרח: "אלה בתואר ה'חכם באשי' שלפניו היו נועצים בנבחרי הקהילה הנק' <ראים> עאקל וברוב הענינים היו הולכים ובאים אצל שרי הממשלה כדי להמתיק התביעות או גזירות המתחדשות. וכראותו שהיו נכשלים במענה לשונם, העמים

⁶¹ חבשוש תשמ"ז/ט, א, עמ' 37–38, המביא את דברי הרב עמרם קרח כחיזוק לדבריו.

⁶² שם, עמ' 116–117; השווה שרעבי תש"ה, עמ' 200.

⁶³ אצ"מ L2161. נוסח דומה ביבנאלי תשי"ב, עמ' 104.

⁶⁴ צמח תש"ה, עמ' 285. אך בדו"ח שלו לכי"ח, צוריאלי תשס"ה (בתרגום מצרפתית), עמ' 125–126, יחסו לר' יחיא יצחק שלילי במקצת.

⁶⁵ קרח תשי"ד, עמ' סו; עוזרי תשל"ד, עמ' 13; חבשוש תשמ"ז/ט, א, עמ' 43. לתבונתו הפוליטית ואפילו

⁶⁶ 'המניפולטיבית' ראו גם בר"מעוז, עמ' 191–192.

⁶⁷ רצהבי תשל"ג, עמ' קנ.

⁶⁷ יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 63.

על עצמו את כל העבודה עבודת צבור וצרכי יחיד רוחני או גשמי⁶⁸. ר"ע קרח רומז שר' יחיא יצחק ניכס לעצמו את תפקידי העקאל, מנהיגי השכונות היהודיות בצנעא, שברגיל היו מסייעים לנשיא הקהילה ולחכם באשי במילוי תפקידיו, כגון בגביית מסים. בניגוד לכך, ר' יחיא יצחק לא התייעץ עמם ואף ריכוז בידיו סמכויות רוחניות וגשמיות⁶⁹. ריכוז הסמכויות התבטא בכך שנשא שני תארים: חכם באשי, ואב בית הדין ורב ראשי. כפל תפקידים זה נהג בו רק ר' סלימאן קארה במחצית השנייה של המאה הי"ט. אכן, לא בכדי שני אישים אלו החזיקו במשרתם זמן רב, בניגוד לאחרים שתקופת כהונתם היתה קצרה. על הנהגת יהודי צנעא בראשות ר' יחיא יצחק היה להתמודד עם המשבר הגדול של 'חזות אלנפר' ולשקם את הקהילה מבחינה חומרית ורוחנית ואף להתמודד עם חילופי השלטון התכופים. ביטוי לקשיי המצב הרוחני ניתן למצוא באיגרת תוכחה, שנשלחה לבתי הכנסת בערב ראש השנה⁷⁰. אף ניסו השופטים המוסלמים להצר את צעדי הדיינים, ר' יחיא יצחק נאסר ורק לאחר מחאות שוחרר⁷¹.

ה. מהפכת התורכים הצעירים

חזרת העות'מאנים לשלטון ורגיעה שהושגה בשנת 1907, התחזקה עם השינויים הכלליים באימפריה בעקבות מהפכת ה'תורכים הצעירים' בשנת 1908 בידי קבוצת קצינים צעירים, שדרשו חוקה לאימפריה ועריכת בחירות לפרלמנט על מנת לקדמה אל עבר העתיד ולשמור עליה⁷². השינויים הגיעו עד לתימן הרחוקה ובשנת 1910 הכין טלעת ביי, ממנהיגי התורכים הצעירים, רפורמה מקיפה לתימן ואף שלח משלחת להכין את הקרקע להטמעתה⁷³. באותה שנה הגיע מושל חדש לתימן, מחמד עלי, מתומכי הרפורמות וממנהיגי תנועת הקדמה⁷⁴. על השמועות שהגיעו לתימן לאחר המהפכה כתב א' צדוק, עד לאירועים⁷⁵:

בינתיים, באה המהפכה בתורכיה, ושמחה וששון במחנה התורכים, ובחלל האויר נסרו אז מלות יפות ומצלצלות: 'חרות, צדק, אחוה', ומי כיהודי עורג לחופש ולדרור דורות על גבי דורות? ורבים מבני עמנו נגרפו בשטף השמחה [...] נשמעו מבית יהודי אחד, גרמפון ושריקת כדורים שנורו מאקדח, להגדיל השמחה ולהאדירה. גם חגיגת אורים התקיימה בראש כל חוצות. נראה שהשפעת השלטון העות'מאני החדש הגיעה לתימן והביאה להקלות ליהודים⁷⁶, בדומה לשינויים בחיי היהודים במרכזים העות'מאנים, כגון אסתנבול וסלוניקי⁷⁷. ציפיות

⁶⁸ קרח תשי"ד, עמ' סז-סח.

⁶⁹ אפשר שאף חשש שהעקאל מועלים בתפקידם. קודמו, הרב יחיא קאפח, סמך על העקאל בגביית הגזיה, אך הם לקחו לעצמם חלק מכספי המס. הרב יחיא אביץ, שכיהן כרב ראשי לאחר ר' יחיא יצחק, מינה שני גוברים (גמליאל תשמ"ב, עמ' 60). ר' יחיא יצחק אף נטל לעצמו את ניהול קופת ההקדש (חבשוש תשמ"ז/ט, א, עמ' 44-45).

⁷⁰ רצהבי תשמ"ה, עמ' 168.

⁷¹ צמח תש"ה, עמ' 285. לדעת יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 63-67, מתנגדיו היהודים הלשינו עליו בפני השלטון.

⁷² על המהפכה ראו לואיס תשל"ז, עמ' 167 ואילך.

⁷³ פרפיט 1996, עמ' 39. בפועל השינויים היו בעיקר פרסונליים (פרח 2002, עמ' 258-259).

⁷⁴ גראפי 1987, עמ' 294.

⁷⁵ צדוק תש"ה, עמ' 170-171.

⁷⁶ ישעיהו תרצ"ח, עמ' 14.

יהודי צנעא התחזקו ובחשוון תרס"ט פנו לרב חיים נחום לשנות גם את מצבם: "זה כשני חדשים הגיעה הבשורה כי הואיל הוד מלכותו הרחמן יר"ה (ירום הודו) לקרא חופש לכל נתיניו והכל שוים בכל הזכויות על פי החוקה היסודית".⁷⁸ אז עלתה לראשונה בתולדות יהודי תימן האפשרות שתהיה להם נציגות פוליטית בשלטון הכללי, כלומר שישלחו נציג למגלס העותמאני. אך הדבר לא הושג, בין היתר משום שמספרם היה קטן מכדי לשלוח נציג.⁷⁹ הרב נחום ביקש להנהיג בכל קהילה יהודית שבתחומי האימפריה ותחת חסותו מערכת קהילתית מאורגנת וריכוזית, על פי הדגם העותמאני.⁸⁰ במכתב מאדר א תר"ע סיפרו לו יהודי תימן שמינו ליד החכם באשי מועצה גשמית ורוחנית.⁸¹ ללא ספק, יש בכך אימון דפוסי הארגון המודרניים שביקש הרב נחום להנהיגם. עוד ביקשו הכותבים לבטל את הפלייתם בבתי משפט, שעדותם בהם כנגד עדות מוסלמי לא התקבלה.⁸²

בואו של יום טוב צמח לתימן בשנת 1910 סימן שלב נוסף בנסיגות למסד את ארגון הקהילה. בני קהילת צנעא התלוננו בפניו על ההנהגה היהודית המקומית וטענו שיש להביא רב ראשי מקושטא, ברומזם שהממונים גונבים את ההכנסות מן המיסים. בעקבות כך כתב צמח: "מבחינה ארגונית, אין הקהילה קיימת לצערנו. אין שום הסתדרות, והקהילה אינה מרגשת בחסרונה".⁸³ צמח דיבר על כך שיש להקים בנק בצנעא וכן ועד אחראי על קופת ההקדש וחלוקת כספים באופן מבוקר.⁸⁴ חבארה, עד לאירועים, תיארם כך:⁸⁵

והעלה בפניהם כמה הצעות לארגון יעיל יותר של חיי הקהילה היהודית בצנעא. הוא הציע להקים מוסד כעין בנק [...] כן יבחרו ועד של שלושה אנשים אשר יהיו ממונים על קופת ההקדש [...] גם שאר הצעותיו לא הועילו הרבה לעדה, כי התחילה מהומה רבה בין הנבחרים לשמש במוסדות שהוקמו.

צמח, נציג כי"ח, הצליח להיכנס לתימן לא מעט בזכות הרגיעה הבטחונית והיחסים הטובים בין כי"ח ל'תורכים הצעירים'. הוא הכין תוכנית מפורטת להקמת בית ספר בצנעא ואף רכש קרקע לשם כך.⁸⁶ אך נראה שחזרת האמאם בסוף שנת 1911 והמחלוקת שפרצה בתוך הקהילה היהודית בין דרדעים לעקשים חיסלו את האפשרות ליישם את תכניתו.⁸⁷ אף יבנאלי ניסה לפעול לשיפור מוסדות הציבור בצנעא על ידי הקמת בנק בעיר וקיבל את

⁷⁷ בנבסה תשנ"ז, עמ' 26 ואילך.

⁷⁸ רצהבי תשל"ג, עמ' קמח. הרב נחום נבחר כחכם באשי באסתנבול לאחר המהפכה והיה מקורב למנהיגיה.

⁷⁹ שם, עמ' קנח; וראו פרפיט 1996, עמ' 40, שלמד מתוך ה-Jewish Chronicle על בחירת יהודי למגלס.

⁸⁰ בנבסה תשנ"ז, עמ' 68 ואילך.

⁸¹ רצהבי תשל"ד, עמ' קנג. ייתכן שיש לראות במינוי הוועדה גם תגובה למחאת הציבור בצנעא לריכוז

הסמכויות בידי ר' יחיא יצחק. עוד על הוועדה ראו בדו"ח צמח לרב נחום, צוריאלי תשס"ה, עמ' 126.

⁸² פרפיט 1996, עמ' 39–40. במכתב לרב נחום מחדש אייר תר"ע, עלתה צעקת יהודי תימן כי הפלייתם

בבתי הדין המוסלמיים נמשכת (רצהבי תשל"ג, עמ' קנו).

⁸³ צמח תש"ה, עמ' 279, 283; דו"ח צמח לרב נחום, צוריאלי תשס"ה, עמ' 126.

⁸⁴ אפשר שזו משמעות התשלום הנוסף לר' יחיא יצחק מקופת ההקדש לאחר בוא צמח. ראו רצהבי

תשמ"ח, עמ' 312, ושם ציין שהיתה על כך מחלוקת.

⁸⁵ חבארה תש"ל, עמ' 67–68. על נסיונות צמח בשיפור בתי הדין בצנעא כתב גם צדוק תש"ה, עמ' 171.

יתכן שלוועד זה מכון צמח דבריו (עמ' 285) בהזכירו ועד חדש שמונה והטענות עליו.

⁸⁶ צמח תש"ה, עמ' 316–317; צוריאלי תש"ן, עמ' 7–6; צוריאלי (תשס"ה, עמ' 127 ואילך) ציין את

מיקום בית הספר ואת התרשים לבניין שהכין צמח.

⁸⁷ צוריאלי תש"ן, עמ' 13–14; טובי תש"ן, עמ' 13.

הסכמת סלימאן חבשוש שפנה במכתב למוסדות המתאימים.⁸⁸ רמז נוסף למגמת השינוי עולה מדברי יבנאלי על הרצון להקים מבנה חינוכי אחד גדול ובו ילמדו כל המלמדים.⁸⁹ אף על פי כן, נראה שבפועל לא חלו שינויים משמעותיים ביחסי יהודים ומוסלמים בצנעא לאחר המהפכה. כך עולה ממכתבי התלונה ששלחו יהודי צנעא לרב נחום. האווירה אמנם השתנתה לטובה והעותמאנים התייחסו בחיוב ליהודים, אך הרוב המוסלמי מנע שינויים מעשיים בחיי היהודים: "שום חוק מהחוקים המבדילים לרעה לא נמחק".⁹⁰ רק בתחום החינוך נרשם שינוי בעל ערך בעקבות מהפכת ה'תורכים הצעירים'. בצנעא הוקם בית ספר בתמיכה עותמאנית בשנת 1910, שהשפעתו חרגה מעבר לגבולותיו ויצרה אווירה פרו-עותמאנית בקהילה היהודית.⁹¹ קודם לכן למדו כל ילדי תימן ב'פניס' (חדר לימוד), שם קיבלו הכשרה בסיסית לחיי הדת בקהילה היהודית, בעיקר בבית הכנסת. הלימוד כלל תפילה, מקרא, תרגום אונקלוס ויש שלמדו גם תפסיר רס"ג. רק חלק מן הילדים למדו לכתוב ומיעוטם הרחיבו השכלתם בתחומים נוספים כגון תלמוד, הלכה ופילוסופיה.⁹² ראשית ההתערורות לתיקונים במערכת החינוך היהודית בתימן חלה לקראת סוף המאה הי"ט בעקבות השפעת אירופה.⁹³ ללא ספק הרב יחיא קאפח היה הדמות הבולטת בשינויים אלו.⁹⁴ לאחר התפטרותו ממשרת החכם באשי בשנת 1900, פתח בית מדרש מסוג חדש שבו היתה הקפדה על תנאי לימוד נאותים וכן על לימודי חשבון, כתיבה עברית וערבית ועוד.⁹⁵ עוד קודם שבא צמח לתימן התירו העותמאנים לתלמידים יהודים ללמוד בבתי הספר המודרניים שהקימו בצנעא. כמה משפחות יהודיות ניצלו הזדמנות זו ושלחו את בניהם לשם. אך המוסלמים לא ראו זאת בעין יפה, לפי שהיה חסר תקדים בתולדות תימן, ותלמידים מוסלמים התאנו לתלמידים היהודים.⁹⁶ בשל כך נאלצו היהודים להוציא את ילדיהם מבית הספר וביקשו מן השלטונות לפתוח בעבורם בית ספר נפרד. אך רק לאחר התערבות הרב נחום נפתח בראשית 1910 ה'מפתח', בית ספר עותמאני יסודי, בעבור ילדי היהודים במימון השלטונות.⁹⁷ מנהל בית הספר הרב קאפח⁹⁸ ובנו דוד לימדו עברית, תורה

⁸⁸ יבנאלי תשי"ב, עמ' 104–105.

⁸⁹ יבנאלי ביומנו אצ"מ 4 A237 עמ' 80.

⁹⁰ צדוק תש"ה, עמ' 170. הדבר נכון בייחוד ביחס לתימן, אך גם ברחבי האימפריה לא הושג שוויון בין יהודים למוסלמים. ראו, למשל, דברי טלעת ביי המובאים על ידי לואיס תשל"ז, עמ' 176.

⁹¹ לדברי טובי תש"ן, עמ' 115, אחת הדרכים היעילות להפוך קהילה שמרנית למודרנית היא הקמת מערכת חינוך מודרנית.

⁹² על החינוך המסורתי בתימן ראו גויטיין תשמ"ג-א, עמ' 245–247; בן-דוד, עמ' 58–65. עם זאת גם בחינוך המסורתי חלו שינויים במשך הדורות (גויטיין תשמ"ג-א, הערת הסיום, עמ' 267–268).

⁹³ רבים כתבו על עניין זה, בייחוד צוריאלי. לסיכום תמציתי ראו ענזי תשס"ב.

⁹⁴ טובי תש"ן, עמ' 122.

⁹⁵ לסיכום הדברים ראו נחשון תשס"ב, עמ' 361.

⁹⁶ ראו מכתב יהודי צנעא לרב נחום (רצהבי תשל"ג, עמ' קמט).

⁹⁷ על פי מכתב הרב קאפח (ישעיהו-צדוק תש"ה, עמ' 229) נראה שהוצע לפתוח בית ספר גם בעבור בנות הקהילה, אך הדבר לא התממש (למכתב בשלמותו ראו צוריאלי תשס"ה, עמ' 239. המהדיר לא נתן דעתו לכך שהמודבר באותו מכתב מתשרי תרע"ד). קרוב הדבר, שלא רק המוסלמים התנגדו לכך, אלא גם רבים מן היהודים. נסיונות יותר מאוחרים לפתוח בית ספר לבנות לא החזיקו מעמד זמן רב (שם, עמ' 20–24).

⁹⁸ על מועד פתיחת ה'מכתב' ראו ענזי תשס"ד, עמ' 60, הערה 393; ועל מימונו – צמח תש"ה, עמ' 289. הרב קאפח נבחר למנהל בית הספר באספה שנערכה בבית הרב יחיא יצחק ובהסכמת כל המשתתפים (שרעבי תש"ה, עמ' 200).

וערבית, ומורים תורכים לימדו תורכית. לבד מהרחבת תחומי הלימוד, התאפיין בית הספר בסדר, בהפסקות בין השיעורים, בניקיון ובחלוקת הכיתות על פי גיל.⁹⁹ מדברי כמה מבקרים עולה תמונה ברורה של בית ספר פרו־תורכי עם נטיות משכיליות. כך למשל כתב יבנאלי על האוריינטציה הלא־יהודית ב'מכתב' ביומנו: "הם ידעו הרבה על אומות העולם, ומעט על עם ישראל". לא רק יבנאלי בעל הנטיות הלאומיות צייר תמונה כזו, אלא אף צמח, נציג כ"ח.¹⁰⁰ ההשפעה העות'מאנית ניכרה בשפת הלימוד ובתכנון ובלבוש התלמידים. כך כתב יבנאלי: "המורה השני הוא תורכי [...] הוא מלמד את התלמידים תורכית וקצת חשבון, דברי הימים לבית העות'מנים וידיעת הארץ, הכל בשפה התורכית".¹⁰¹ במקום אחר כתב: "החינוך בבית הספר הטורקי, כולל הרבה נושאים על טורקיה ועל השפה וההסטוריה הטורקית, ושום דבר על ההסטוריה היהודית. הילדים מדקלמים שירים טורקים, מדברים בטורקית, יודעים הרבה על ראשידים וביים, ורק דברי ישראל לא בא אליהם".¹⁰² האווירה העות'מאנית התבטאה גם בשירים ששרו הילדים, כגון: "אנחנו יושבי תימן, רע מושבנו ולא הימן, עד שקם דרורנו, מאת ראד מלכנו, ויפתח בית ספר [...] בשפת תורכית נדבר, גם בעבר נמלל, אנחנו העות'מנים תחת ראד חונים".¹⁰³ המשפט המסיים, 'אנחנו העות'מנים', שבו הילדים אינם מזדהים כיהודים, הוא משפט המפתח, שכן תודעה עות'מאנית היתה חריגה בשיח של יהודי תימן. נראה שהשינוי בתכני הלימוד היה איטי. ניתן לעקוב אחרי השינוי על ידי הגידול במספר השעות של המורה התורכי. צמח, שביקר במקום בפברואר 1910, כחודשיים לאחר פתיחת בית הספר, כתב שהמורה התורכי בא שלוש פעמים בשבוע. כך גם כתב מנהל בית הספר, הרב קאפח, במכתב לחידאן בצפון תימן בשנת 1910: "ומלמד אחד תורכי יבא אצלינו מאת הממשלה ללמד לשון תורכי וג' פעמים הוא בא בכל שבוע ושוהה אצלינו כשתיים ושלש שעות והולך לו". לעומת זאת, יבנאלי שביקר בצנעא שנה לאחר מכן, בשנת 1911, כתב ביומנו, כי המורה התורכי, זיא ביי, המלמד כמה מקצועות (לשון תורכית, גאוגרפיה, חשבון ואפילו מוסר ונהגה), מלמד שיעורים-שלוש, וכי תחילה בא לבית הספר שלוש ואחר כך כל יום.¹⁰⁴ הגידול במספר שעות ההוראה מלמד אפוא על ההשפעה הגוברת של המלמד התורכי ולימודי התורכית. יבנאלי, אף שהצטער על אופיו התורכי של בית הספר, היה מודע להצלחת המורה התורכי בלימוד הילדים:¹⁰⁵

⁹⁹ הלוי תשמ"ד, עמ' 115–116. על ההפסקות, דבר לא רגיל בתימן, ראו בדיחי תשל"א/ד, עמ' 37–38.
¹⁰⁰ לדברי יבנאלי ראו צוריאלי תש"ן, עמ' 12; לדברי צמח – צמח תש"ה, עמ' 290.
¹⁰¹ עובדיה תשמ"ה, עמ' 52 (ההדגשה שלי. מ"ע), המביא ממכתב יבנאלי לדר' רופין מיום 12.12.1911; השוו דבריו הזהירים של קרח תשי"ד, עמ' ע. דברי יבנאלי סותרים את קאפח תשס"ב, עמ' 90.
¹⁰² צוריאלי תש"ן, עמ' 12.
¹⁰³ קטעים מיומן יבנאלי הביא רצהבי תשמ"ח, עמ' 311. בחרתי בדברי יבנאלי, ששמע בעצמו את השיר. לנוסח שונה ובו הבדלים חשובים ראו קאפח תשס"ב, עמ' 90. עוד כתב יבנאלי (תשי"ב, עמ' 290) על האוריינטציה העות'מאנית: "כל הלימודים בתורכית [...] והילדים [...] מחברים בעצמם ביחד עם המורה העברי שירים עברים ברוח לאומי-תורכי ושרים אותם בניגון השירים התורכים".
¹⁰⁴ לדברי צמח ראו צמח תש"ה, עמ' 289, ובעמ' 290 דברי הרב קאפח המדגיש שעיקר לימודם בספרי התורה; למכתב הרב קאפח ראו טובי תשס"ג, עמ' 154; לדברי יבנאלי ראו רצהבי תשמ"ח, עמ' 303, 311, ורשימתו מקיץ 1911, יבנאלי תשי"ב, עמ' 323: "המורה התורכי מבקר אותו עכשיו שש פעמים בשבוע (במקום שלוש בשנה עברה)".
¹⁰⁵ אצ"מ 16 A237. הכתב מטושטש מאוד. יבנאלי העביר קו על המשפט בסוגריים.

לפני עשה נער אחד שאלה בחשבון (חלוק של מספר בן 6 אותיות על מספר בן שתי [?] שכתב מעצמו בלי הקראת איש) והנה ראיתי שהוא מוצא את ידו ואת רגליו בשאלה הזאת וגם די מהיר במלאכתו (אעפ"י שהוא טעה) והנער הוא כבן 10–12. וזה אחרי למוד בחשבון של שנה אחת. מובן שתוצאה כזו יכולה להשביע רצון אבל דא עקא שהוא עושה את כל החשבון בתורכית ומדבר בינו לבין עצמו טורכית (חוקי בעטש, בעטש חוקי [?] דארט וכו') המצלצל כל קולות המצלצלים כל כך [?] באוזני איש עברי והצורמים את לבו). אעפ"י שהמורה הטורכי לא עמד על גבו, עזב כבר את ביה"ס בשעה זו.

על פי המקורות, הרב קאפח לא יכול לעמוד כנגד המורה התורכי הצעיר, שהיה קרוב בגילו לנערים וייצג אימפריה מודרנית וחזקה:¹⁰⁶

והם (וגם הוריהם במידה ידועה), מתמכרים בלב ונפש אל המורה [העותמאני] הנער הזה ועושים אותו עיקר בבית-הספר. ואל המורה העברי הזקן תלמיד חכם [הרב קאפח], אשר אינו מלמד אותם אלא דברים ישנים שאבותיהם ג"כ ידעו אותם, הם מתחילים להתיחס באדישות.

השינוי האחר במקֶּתב היה לכאורה חיצוני – לבוש התלמידים, אך חשיבותו ברורה, לפי שאחד הסימנים הבולטים שהבחינו בין יהודים למוסלמים היה הגבלת לבוש שנהגה בכל הקהילות היהודיות בארצות האסלאם, ועליהן נוספו כמה הגבלות שיוחדו ליהודי תימן. הקֶּתב שניתן ליהודי תימן לאחר מהפכת התורכים הצעירים' ללבוש בגדים תורכיים היה אפוא משמעותי ביותר. תלמידי המקֶּתב אימצו בהדרגה סגנון לבוש זה, כפי שניתן לראות בתמונה שצולמה בשנת 1910:¹⁰⁷ לכמה מהם לבוש תימני מסורתי, יש שבראשם כובע פאז ואחרים לבושים לבוש תורכי מלא. אף תמונת דוד קאפח, בנו של הרב קאפח שהיה מורה במקֶּתב,¹⁰⁸ משנת 1910 לערך, מציירת דמות משכיל לכל דבר, הלבוש לבוש עותמאני מלא: כובע פאז, חליפה אירופית ונעליים מודרניות, בחור בסוף העשור השני לחייו, מגולח וללא פאות. גם צורת הישיבה של דוד קאפח מזכירה את סגנון הישיבה המקובל בקרב חוגים מודרניים באותה תקופה: על כיסא, כאשר רגליו משוכלות ומונחות זו על זו.¹⁰⁹ צמח כתב כמשיח לפי תומו על סיגול הלבוש האירופי: "יש כאן הרבה אנשים המתלבשים אירופית"; וכן כתבו יבנאלי ונציג צרפתי במכתב מנובמבר 1912 להנהלת כ"ח בפרס על שינוי הלבוש וקיצוץ הפאות: "תלמידי המכתב היהודי לבשו בגדים אירופאים למשך מספר חדשים וכן נעלמו 'הסימנים' המזהים את יהדותם".¹¹⁰ נראה שתלמידי המקֶּתב הציגו לראונה את הלבוש העותמאני ואף ערכו מצעדים בחוצות העיר.¹¹¹

¹⁰⁶ עובדיה תשמ"ה, עמ' 53. התוספות בסוגריים מרובעים משלי. עוד ראו דברי יבנאלי על הצלחת המורה התורכי: "מה שאחרי כתפיו של המורה עומדת הממשלה" (רצהבי תשמ"ח, עמ' 311).

¹⁰⁷ ישעיהו צדוק תש"ה, בין העמודים 168–169. מעניין שצמח (תש"ה, עמ' 290) לא נתן דעתו לשינוי בלבוש וכתב כי הילדים לבשו בגדים מסורתיים. נראה, שכבן המערב השינויים נראו לו חסרי חשיבות.

¹⁰⁸ לדוד קאפח היה תפקיד חשוב בעיצוב דמותה של קבוצת 'דור דעה' ותמונתו זו חשובה להבנת אופייה.

¹⁰⁹ התמונה התפרסמה לאחרונה בהגדלה בתוך: קאפח תשס"ב, עמ' יח, תמונה 37. עוד על תיאור דוד קאפח בלבוש תורכי ראו מדינה תשנ"ה, עמ' 22. עובדיה תשמ"ה, עמ' 52 מביא את דברי יבנאלי שביקר את דוד קאפח וכתב על נטיותיו הפרו-עותמאניות המובהקות. נראה שהתמונה מימי המקֶּתב.

¹¹⁰ צמח תש"ה, עמ' 300; יבנאלי תשי"ב, עמ' 323; לדברי הנציג הצרפתי ראו צוריאלי תשנ"ח, עמ' 45.

¹¹¹ עובדיה תשמ"ה, עמ' 45, מביא את עדות ר' יחיא קרח בן התקופה; ראו גם הלוי תשמ"ד, עמ' 116. תהלוכות אלו היו תולדת עמדה חינוכית, אך בעיני היהודים האחרים ובעיקר בעיני המוסלמים נתפסו כהפרת הסטטוס-קוו וכחציית הגבולות בין יהודים למוסלמים.

יש להדגיש, שהשינוי בלבוש התרחש רק בעקבות מהפכת 'התורכים הצעירים', ולא כדברי ניני, שהדבר אירע בעקבות הכיבוש בשנת 1872.¹¹² יש להבחין בין התקופה שלאחר הכיבוש, שבה לא היו שינויים רבים במעמד היהודים, לבין התקופה שלאחר מהפכת 'התורכים הצעירים', שגררה שינויים בחברה היהודית בצנעא. חיזוק מכריע לכך בתעודה המפורסמת של האמאם בכניסתו לצנעא בשנת 1905, הדומה באופן כללי ל'תנאי עומר' הידועים מימי הביניים, אך כמה איסורים הכלולים בהם אינם כלולים בה. גויטיין, שבחן את היחס בין שתי התעודות, מדבר על שני סוגים איסורים הנעדרים מן התעודה התימנית: אין הגבלות לבוש ואין איסור לשאת נשק ולרכוב על סוס. לדברי גויטיין הטעם הוא שמדובר בתנאים שהיו מפורסמים בתימן ויהודים כלל לא ניסו להפר אותם; לבוש היהודים היה כה שונה מלבוש המוסלמים, עד שלא עלה הצורך להדגיש זאת שוב.¹¹³ מכאן, שהעדויות הראשונות לשינוי בלבוש יהודי צנעא הן מן התקופה שלאחר 1908. על כן אנו שומעים על התנכלויות ילדי המוסלמים לילדי המִפְתָּב כדי לאלצם לשוב ללבושם המסורתי שנחשב משפיל ומבדיל. כך כתב הנציג הצרפתי בהמשך מכתבו הנ"ל: "הם החזיקו מעמד כ-9 חדשים ורק לאחר שנוכחו כי אין באפשרותם להתנגד לערכים חזרו ללבוש את בגדיהם המביישים וגידלו מחדש את הסימנים".¹¹⁴ השינויים שבית הספר חולל השפיעו על החיים בקהילה היהודית כולה: "לפנים, היו כל בני העדה, זקנים וצעירים, שוקדים בהתמדה על הלמודים האלה; אולם, כעת מזניחים אחדים מהם את למוד התורה. רק בשבתות וימים טובים באים כולם לבית-הכנסת".¹¹⁵

נראה שבקרב מעט מיהודי צנעא חלה התקרבות של ממש לעותמאנים בסיגול לבושם ותרבותם, שבמסגרתה נוצרו קשרים עם אנשים שבאו מאנטוליה או ששירתו בצבא.¹¹⁶ במידה רבה, תלמידי המִפְתָּב ומשפחת קאפח שניהלה אותו (בעיקר הבן דוד) היו ממובילי הקו הפרו-עותמאני. נראה שסביב בית הספר – תלמידיו והוריהם (לפחות חלקם), מוריהם ואחרים – התגבשה קבוצת אנשים, רובם צעירים, שדגלו בקו עותמאני תרבותי ופוליטי שביטוי החיצוני היה בלשון, בתרבות ובלבוש.

מאחר שהשינוי חל בקרב מבוגרים וצעירים שנמנו על ליכת הקהילה היהודית, איימה השפעתו החזקה על מעגלים רבים בה. גם בתקופה העותמאנית היו אנשים שסטו מדרך המסורת והתקרבו אל העותמאנים, אך אלו היו אנשים סוטים בתודעת הקהילה, כגון נשים שעסקו בזנות. הם פעלו בפני עצמם ולא ניסו כלל לשנות את חיי הקהילה. לעומת זאת, לאחר מהפכת 'התורכים הצעירים' ביקשו צעירים פרו-עותמאנים לשנות את אורחות החיים בקהילה. הקרבה בין יהודים לעותמאנים היתה בשני מישורים: (א) המישור התרבותי – סיגול השקפת עולם מודרנית, מערבית, במקרים מועטים אף זלזול בקיום מצוות;¹¹⁷

¹¹² ניני תשמ"ב, עמ' 79.

¹¹³ גויטיין תשמ"ג, עמ' 172.

¹¹⁴ צוריאלי תשמ"ג, עמ' 215–217.

¹¹⁵ צמח תש"ה, עמ' 292.

¹¹⁶ צדוק תש"ה, עמ' 168; השוו מדינה תשנ"ה, עמ' 9. סופר על דוד ערוסי שנהג ללבוש לבוש תורכי

(צדוק תש"ה, עמ' 816; מדינה תשנ"ה, עמ' 11)

¹¹⁷ ראו למשל צדוק תשכ"ז, עמ' 121. יבנאלי תשי"ב, עמ' 107, מדגיש שעיסוקם הרוחני של המשכילים ברמב"ם ולא בקבלה.

(ב) המישור הפוליטי – נטייה לשלטון העותמאני שהביא את המהפכה שהטיבה עם היהודים ואי־הזדהות עם הערבים, כדברי פקיד עותמאני לצמח: "יהודים ותורקים [...] הם ידידים טובים ועלינו לעשות יד אחת נגד הערבי שהוא האויב המשותף".¹¹⁸ רבים מוותיקי הקהילה חששו מסיגול דרכי העותמאנים: "אזהרת הזקנים והמיושבים בדעתם, שאמרו לא לנו השמחה לא לנו, כי כל זמן שעם ישראל בגולה, אין לו ולא תהיה לו חרות, ולא צדק, ולא אחוה".¹¹⁹ למרות חששות אלו לא מחו אנשי הקהילה נגד התופעה כל עוד שלטו העותמאנים בצנעא ורובם שמחו בתלמידי המֶפְתָּב.¹²⁰ אף זו היתה תחושת ריחוק יצחק.¹²¹ כבר נאמר לעיל, כי ר' יחיא יצחק ידע להתחבר על אנשי השלטון ואף קיבל מידם את התואר 'חכם באשי' ואפשר שזה הטעם לכך שלא התנגד לבית הספר: "אנשי המשטר החדש אוהבים אותו, מקבלים אותו בסבר־פנים, ומתיחסים אליו באהדה".¹²² גם מקורבו סלימאן חבשוש, אף שחשש מן הקשר ההדוק עם אנשי השלטון החדש, היה חבר בוועד שניהל את בית הספר.¹²³

מעבר לשיתוף הפעולה בקרב קבוצת המשכילים על רקע אידאולוגי ופוליטי, היה לה מכנה משותף שלישי – הגיל, צעירים שהמבוגרים ביניהם היו בסוף העשור השני לחייהם. מנהיגיהם היו יותר מבוגרים: הרב קאפח – כבן שישים והרב אביץ – כבן ארבעים. אמנם פעילות הצעירים לא היתה מקובלת בחברה היהודית התימנית, שדרך חברות מסורתיות העניקה את זכות הבכורה לוותיקיה. אך במקרה דנן שאבו הצעירים את כוחם מן הרב קאפח שתמך בדרכיהם ומכך שסביב המֶפְתָּב נוצרה קבוצת התייחסות חדשה.¹²⁴ נראה שעל כך יש להוסיף את הגורם המכריע – עליית הצעירים כתוצאה מ'חזות אלנפר' שבמהלכה הלכו אנשי הדור הקודם לעולמם. אל תוך חלל זה יכלה להיכנס חבורת המשכילים הצעירה. כך למשל נכתב בס' 'אמונת ה', כי מעשי הרב קאפח וחבורתו החלו רק כאשר "רבני וזקני הדור ההוא נאספו אל בית עולמם במצור".¹²⁵ וכן כתב אחד מתלמידי הרב קאפח: "סייע לשינויים הללו גם הרעב הכבד כרעב שומרון אשר פרץ בתימן בשנת תרס"ה ובייחוד בעיר צנעא שבאה העיר במצור והרעב והמחלות כלה את רוב בני הקהילה [...] וכל הזקנים ובני הדור הישן מתו, מה שנתן לשינויים הללו לעבור באין מפריע".¹²⁶ אף ר' סעיד נדאף כתב על הדרדעים לאחיו ר' אברהם במהלך המחלוקת: "מאחר שנת תרס"ה לא החזיקו במנהג אבותינו וקיצרו מסדר התפילות וס"ה [סדר היום]."¹²⁷

¹¹⁸ צמח תש"ה, עמ' 297. בניגוד לאלו היו עותמאנים רבים, ככל הנראה מן הדרגות הנמוכות, שהתאנו ליהודים. ראו דברי יבנאלי בתוך רצהבי תשמ"ח, עמ' 304–305, המבוססים אמנם על התרשמות ולא על שיחה בפועל עם אנשי השלטון העותמאני.

¹¹⁹ צדוק תש"ה, עמ' 170; אף ס' חבשוש התנגד לקרבה אל העותמאנים (חבשוש תשמ"ו/ז, א, עמ' 126).

¹²⁰ צדוק תשכ"ז, עמ' 118.

¹²¹ ראו דברי יבנאלי לאנשי אגודת המורים בארץ ישראל על המֶפְתָּב: "וגם החכם בשי שבע רצון" (אצ"מ 16 A237). מאחר שהמשפט קטוע אין לדעת אם שביעות רצונו של ר' יחיא יצחק מבית הספר היתה מלאה או שמא פקפק באשר לדרכו החינוכית.

¹²² צמח תש"ה, עמ' 285.

¹²³ יבנאלי תשי"ב, עמ' 104.

¹²⁴ בר־מעוז תשס"א, עמ' 196.

¹²⁵ אמונת ה', עמ' ב. על הספר ראו טובי תשס"ב.

¹²⁶ צדוק תש"ה, עמ' 172.

¹²⁷ רצהבי תשס"א, עמ' 112.

נראה שבית הספר על תלמידיו, מוריו ופעילותו, שימש כמקום הגיבוש של הקבוצה וכאפיק אלטרנטיבי להנהגת הקהילה. צעירים אלו ביקשו לשנות את אורחות החיים בקהילה וליטול חלק בהנהגה, כדברי צמח במכתבו לרב נחום מפרברואר 1910: "הצעירים לא היו מרוצים. לדעתם מארי יחיא יצחק אינו מתאים לתפקידו. כמו כן חושבים הצעירים כי השבעה שנבחרו אינם מתאימים לתפקידיהם".¹²⁸ אכן נראה שההנהגה חששה מעליית דור הצעירים: "עיקר הכוונה היתה שהדור הצעיר מתפתח בלימודים ומזה תשמטנה מושכות הציבור מידיהם כפי שכבר רואים שהצבור כבר נמשך אחרי הדור הצעיר ורחש הכבוד נשטט מעליהם".¹²⁹ מכמה מקורות עולה שקבוצת המשכילים לא שמרה דעותיה לעצמה, אלא בחרה לפרסמם ברבים ולשכנע את הסובבים אותם בצדקת דרכם. נראה שבניגוד לרב קאפח עצמו, שבחר לא לגלות דעותיו ברבים, הצעירים – שמדריך הטבע היו יותר נמהרים – הפיצו את תורת רבם בכל מקום.

אפשר שבאמצעות בסיס כוח זה ביקש הרב קאפח לחזק כוחו בהנהגת הקהילה, שהיו לו שאיפות פוליטיות, אף שנכווה מכהונתו הקצרה כחכם באשי: "נראה כי לא התחילה [המחלוקת] אלא בריב על עניינים חומריים לחלוטין".¹³⁰ כמחנך מוכשר הבין ששינוי תפיסת עולם יושג בחינוך רב שנים.¹³¹ היה כאן שילוב של עימות רעיוני עם רצון הצעירים לפעול לשינויים בהנהגת הקהילה ומוסדותיה. כמקובל באותה תקופה הם לא היו ראויים להיבחר להנהגה, כיוון שהיו צעירים וחסרי מעמד כלכלי, פוליטי או תורני. היה כאן אפוא ניסיון לפגוע באוליגרכיה התורנית-הכלכלית שהנהיגה את הקהילה בראשות הרב יחיא יצחק ובגיבוי סלימאן חבשוש. חבורת הצעירים מחתה נגד ריכוז הסמכויות וביקשה לשנות את כללי המשחק בקהילה. אלא שלעת עתה הדברים לא חרגו ממחלוקת מוכרת בקהילה. השינוי הגדול חל עם הסכם דעאן וחזרת האמאם לשלטון, כפי שנראה להלן.

1. הפשרה בין האמאם לבין העותמאנים

צבא האמאם יחיא צר על צנעא בראשית 1911 (ינואר–אפריל) ובתגובה התקיף המפקד העותמאני את צעדה. רגיעה הושגה רק עם מינוי מפקד עותמאני חדש ויותר גמיש בתימן, אחמד עזת פאשה, שהבין כי צבאו אינו יכול לנצח את המורדים בשדה הקרב ועל כן רצוי להגיע לפשרה אתם.¹³² סיום המאבק היה בהסכם דעאן באוקטובר 1911 ועל פיו קיבל האמאם את השליטה הדתית על האזורים המאוכלסים בְּיָדִים ואת הסמכות להנהיג שם את חוקי השריעה. העותמאנים המשיכו לשלוט באזורי השאפעים והנהיגו את מדיניות החוץ של תימן כולה. ההסכם אושר בבית הנבחרים העותמאני (מגלס) בספטמבר 1913.¹³³

¹²⁸ צוריאלי תשס"ה, עמ' 127.

¹²⁹ עוזרי תשל"ד, עמ' 17.

¹³⁰ חבארה תש"ל, עמ' 68. לוויכוח הפוליטי ראו גם שרעבי תש"ה, עמ' 198–200; ניני תשנ"ז, עמ' רל–רלב. בניגוד לכך כתב ר' שלום קרח (תשכ"ג, עמ' סו) שהרב קאפח סירב לחזור להנהגת הקהילה.

¹³¹ עדן תשנ"ח, עמ' 100.

¹³² בורי 1915, עמ' 16.

¹³³ ונר 1967, עמ' 47–48. לנוסח ההסכם ראו ואסעי 1927/8, עמ' 236–239. בסעיפים הראשונים נקבע שהמשפט הַיָּדִי יהיה בתוקף בערים הַיָּדִיִּות: צנעא, עמראן, חגה, כוכבאן, חגור, אאנס, דמאר, ירים, רדאע, חראז ותעז. עוד על פרטי ההסכם ראו בלדרי 1976, עמ' 188–189.

עם שוב האמאם בעקבות הסכם דעאן השתנתה שוב התמונה בצנעא.¹³⁴ האמאם, שהניף את דגל השריעה, דרש לחזור למערכת היחסים המקובלת בין יהודים למוסלמים כפי שנוסחה בתעודה שפרסם בשנת 1905. הוא דחה את השינויים שחלו בתקופת העות'מאנים במעמד היהודים בצנעא ובאורחות חייהם. בראש ובראשונה ביקש למנות שופטים זיידים בצנעא ובכל עיר ועיר, שנהגו ביד קשה כלפי מפירי חוקי השריעה על פי האסכולה הַיִּדִית. כך כתב ר' יחיא יצחק לאנשי ארץ ישראל:¹³⁵

אחרי אשר הושת השלום בין ממשלתנו הרוממה והאמאם יחיא ירדנו לתחתיות, כי שם האמאם יחיא שופטים בכל פלך, ופה בצנעא הפקיד שלושה שופטים זיידים, ובהנהגה פראית ומשפט מעוקל מתנהגים, ועל כרחנו ושלא בטובתנו מביאים אותנו לבית משפטם ושם אנו נשפטים כאנת נפשם.

בעקבות חזרת האמאם והשינוי המשפטי הידרדרו יחסי היהודים ושכניהם המוסלמים. נראה שערביי תימן ניצלו את חזרתו כדי לפגוע ביהודים בצנעא ומחוצה לה: "מצבנו הכללי סובל במדה ידועה מהקבאיל הפראים קנאי הדת וחיינו אינם בטוחים".¹³⁶ הסיבה העיקרית היתה שרוב יהודי צנעא תמכו בעות'מאנים במלחמתם באמאם. כך תיאר יבנאלי את קורות היהודים במהלך המצור:¹³⁷

ובשעה שהערבים מתקוממים כנגד הממשלה מתעוררת אצלם שנאה אל היהודים הנאמנים לתורכים שונאי־הערבים [...] ובעת המצור, ששמו חילות האימם על ערים אחדות, היו היהודים מתכנסים בבתי תפלותיהם ומתפללים יומם ולילה בערים: צנעה, עמראן, שיבם וגם דמאר [...] כשנכנסו חילות האימם אל העיר יָרִים ויבזוז אותה, התנפלו על רִבֵּע היהודים וביחוד על ביתו של נשיא היהודים ויבזוז אותם, ויקרעו ספרי תורה.

דברים דומים כתב אבו־סירי: "וכאשר ירהיבו אי־אלו יהודים עֵז בנפשם לשאול לפשר השנאה הזאת מפי שכניהם הערביים, אז יאמרו להם בפה מלא: אתם חייבים כזה מפני שעמדתם לימין הממשלה [...] עכשיו נפלתם בידינו, נראה מי יעמד לכם לעזרה ומי יצילכם מידינו". כך הסביר גם ר' בנימין: "במשך כל ימי המלחמה בין הממשלה עות'מנית ובין האימם עמדו היהודים על צד הממשלה – הגם שזו קרבה אותם רק קרבה אפלטונית, להנאתה ולא בטלה את הגזרות, שהיו נהוגות שם [...] ועכשיו כשהשלימו עם האימם לא הבטיחו מקודם את מעמד בני ברית הממשלה – את מעמד היהודים, והפורענות והתקלות מתחדשות לבקרים". גם דר' יעקב טהון במכתבו ליבנאלי מיום ו אדר תרע"א עמד על כך: "במכתבים משם [מתימן] כתוב, כי הם סובלים ע"י הערבים, התולים בהם [...] התגברותה של תורקיה".¹³⁸ גם המדיניות הרשמית והמשפטית כלפי היהודים הוקשחה. השינוי הורגש בכמה אירועים שהעיבו על חיי היהודים, כפי שנראה להלן.

¹³⁴ אבו־סירי תרע"ג.

¹³⁵ אצ"מ L2 162. המכתב התקבל ב־11.7.1912. השוו יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 41: "וכיון שידעו היהודים, פחדו פחד גדול ונורא, מפני אימת החוקים של הערבים, המשפילים את חייהם עד עפר, והממררים את חייהם עד שערי מות"; אבו־סירי תרע"ב.

¹³⁶ אבו־סירי תרע"ג. קבאיל – במקור בטעות: נבאיל, והמכוון לאנשי השבטים.

¹³⁷ אצ"מ A237 4. הנשיא הוא חיים קאפח מירם. ברשימה אחרת באותו תיק כתב יבנאלי בשם קאפח, כי בעת המצור הוא עצמו השתתף בפיקוח על השומרים העות'מאנים למנוע מצבא האמאם לפרוץ פנימה.

¹³⁸ ראו אבו־סירי תרע"ב, עמ' 2; בנימין תרע"ב, עמ' 1; מכתב טהון – אצ"מ A237 7.

ז. המכתב

התמורה הבולטת היתה ביחס הנוקשה של האמאם למכתב, מוריו ותלמידיו. המוסלמים התימנים, שנתחזקו עם חזרתו, התנגדו ללבוש העותמאני של תלמידי המכתב. השופטים (קצ'אה), שכוחם התעצם עתה, שלחו צעירים מוסלמים לרגום אותם באבנים ואלה נאלצו להסיר את לבושם המודרני ולשוב ללבוש המסורתי.¹³⁹ כך כתב הרב קאפח לבית הנבחרים העותמאני בינואר 1913: "בפקודת השופטים הזיידים נאסר עליהם ללבוש מכנסים מסוג 'סתרה', פיס ונעלים".¹⁴⁰ האיסור על לבשת בגדים תורכיים הושת על כל יהודי: "הנה למשל אסרו על היהודים אסורים אלה: א. לא לחבש כובע אדום על ראשם; ב. לא ללבוש גרבים! ג. לא ללכת בבגדים נקיים, וכיו"ב".¹⁴¹ השינוי באוריינטציה של בית הספר ניכר גם בבחינת שעות ההוראה של המלמד התורכי. לפני חזרת האמאם היה המורה בא כל יום, אך לאחר מכן "המלמד התרכי מחוסר ההכשרה יבא פעם או פעמים בשבוע לישב מעט כאלו עשה את חובתו ויצא".¹⁴² נראה שהמורה חסר ההכשרה מונה לאחר שהמורה התורכי המוצלח התפטר מתפקידו.¹⁴³ הרב קאפח עצמו כתב לרב נחום: "המלמד הבא עתה אל ביה"ס – לא ידע מאומה מהמון התלמידים הנצרכים להם".¹⁴⁴ במכתבים אחרים עולה תמונה דומה של מלמד ערבי מבני המקום שידע מעט תורכית, אך התאנה לתלמידים והפליא בהם מכותיו.¹⁴⁵

ח. פרשת המכשף

במכתב שהתקבל בארץ ישראל ב-11.7.1912 מספר יהודי מצנעא:¹⁴⁶

וטפח נגלה, הן חשדו איש מבני עמנו למכשף ולמנאף מבלי עול בכפו, ותכף הובילוהו לבית הסהר ורגליו שמו בכבלי ברזל והוציאוהו ועל גבו קשרו תוף גדול, וסביבו נקלו כשש מאות ערביים ובמקלות היו מכים על התוף וסבבו בו בכל שוקי ורחובות העיר, וכל המון הערביים צוחים וצועקים בקול גדול בדברי חרופים, ותהם העיר לקולם, ואחרי כן החזירוהו למאסרו שנה תמימה. מחזה זה הוביש את רוח חיי בני עמנו.

דברי אבר-סירי איש צנעא, סופר העיתון 'החרות' בתימן, מבהירים את העניין:¹⁴⁷

בימים האלה קרה מקרה שיהודי אחד מסכן המתעסק במלאכת הצלום נפל ביד השופטים מפני פשעו זה באמרם כי הוא מצלם על-ידי [...] כשוף ואחיזת עינים! שזהו נחשב לעון גדול

¹³⁹ צוריאלי תשמ"ג, עמ' 215–217.

¹⁴⁰ טובי תש"ן, עמ' 143. בהערות 8–10 הסביר טובי את סוגי הבגדים המודרניים שנאסרו על היהודים. בהערה 10 תמה כיצד כתוב שאסור להם ללבוש בגדים אלו, והרי בצילום בישעיהו-צדוק תש"ה מצולמים התלמידים בלבוש עותמאני. דומה שיש להסביר את הסתירה לכאורה בכך שהצילום משנת 1910, מועד ביקורו של צמח בימי הכיבוש העותמאני, ואלו המכתב משנת 1913 לאחר חזרת האמאם.

¹⁴¹ אבר-סירי תרע"ב, עמ' 2.

¹⁴² רצהבי תש"ל, עמ' ריח, מכתב מחודש מאי 1913.

¹⁴³ עדות יחיא מאיר כהן, תלמיד המכתב, בפני פרופ' רצהבי (שם, עמ' רז).

¹⁴⁴ ישעיהו-צדוק תש"ה, עמ' 229, מכתב מסוף שנת 1913.

¹⁴⁵ רצהבי תש"ל, עמ' רטו, מכתב מחודש יוני 1913.

¹⁴⁶ אצ"מ, L2 163.

¹⁴⁷ בנימין תרע"ב, עמ' 2.

אצל התימנים-הערבים. בעת המשפט כתרוהו סבבוהו הגויים מכל עברים מי ללמד חובה ומי לראות מה יעלה בדינו החמור. ואחרי דו"ד ותו"מ [דין ודברים ותביעות ומענות] יצא פסק-דין לחובה והאמלל נשפט לרדת לבור-כלא. ולא רק אסרוהו במאסר חשוך אלא גם שמו כבלי-ברזל ברגליו והוא סובל ענויים קשים ונוראים, ואין מי שידרש זכות, ואין מי שימחא נגד העול הזה הנעשה לעין השמש!

כלומר החשוד בכישוף היה צלם, שמלאכתו נתפסה כמאיימת על המוסלמים. בתקופה זו, נתפס הצילום בתימן כדבר מסתורי ויש מבקרים בתימן ששילמו בחייהם על שעסקו בה בצילום.¹⁴⁸ נראה שהיה זה דוד ערוסי, הצלם היחיד בתימן בתקופה זו.¹⁴⁹ מן המכתב הנ"ל עולה שנחשד גם בניאוף,¹⁵⁰ אך מדברי הכתבה ב'החרות' נראה שמדובר בשני אנשים – ערוסי שנחשד בכישוף ואחר שנחשד בניאוף:¹⁵¹

ושוב מעשה ביהודי מסכן אחד שנתפש לפתע פתאם ונאסר על חטאים שלא חטא.¹⁵² רגליו בכבלי-ברזל אוסרו וגופו בענויים קשים נתיסר, ואחרי חג הפסח יצא פס"ד לרעה ומיד הוציאו מבית-כלאו, שמו על גבו נבל ותוף, ואחד מהם החל לתופף ולהכות על גבו של היהודי האמלל ולקל התוף נתקבצו ונתאספו כל המוני העם הערביים תושבי העיר ויעבירוהו בחוצות ברקודים ובכרכורים בחרבות ורמחים וצועקים בקול גדול: 'יא מתוכלה!' 'יא מתוכלה!' וככה עשו לו כל היום ולעת-ערב החזירוהו לבית הסוהר ויאסרוהו בכבלים ובשרשראות של ברזל.

כאמור, האמאם נזעק נגד גילויי מתירנות מינית שהתרכו בתקופה העות'מאנית והעניש את הסוטים בחומרה. כך גם כאן החשוד בניאוף הושם במאסר לשנה והובל בבזיון ברחבי העיר צנעא, בטקס הנקרא 'תומרה', כלומר ביזיון.¹⁵³ באירוע שלפנינו, כלל היהודים בווז בידי המוסלמים ואולי אף הואשמו באופן גורף כחשודים על המוסר.

ט. גזרת המקמצים

גזרת המקמצים, שהוטלה על יהודי תימן במאה הי"ז,¹⁵⁴ חייבה את היהודים לאסוף את האשפה והנבלות מן הרחובות ואת הגללים מבתי הכסא ולהביאם לבתי המרחץ, שם שימשו לבעירה. מטרת הגזרה היתה מחד גיסא לפטור את המוסלמים מעבודה בזויה

¹⁴⁸ ראו ענזי תשס"ג, על הפחד מריגול. ניר תשמ"ו, עמ' 136–137, דן ביחס החברה הערבית לצילום ומדבריו עולה שנחלקו הדעות לגבי האיסור ההלכתי שבדבר, אך רבים אסרו על צילום מחשש לעבודה זרה.
¹⁴⁹ ראה עליו לעיל הערה 116. במקום אחר אדון בדמות ייחודית זו. גם יהודים יוצאי תימן לא ששו בתחילה להצטלם; ראו עדות אידלסון תרפ"ד, עמ' 5, על האיסור שהטיל ר' שלום אלשיך להצטלם מחשש לרוחות טמאים. עם זאת מצויות תמונות שלו ושל רבנים תימנים אחרים בתימן ובארץ ישראל.
¹⁵⁰ מסיפורים עליו כשחי במצרים בתקופה מאוחרת, עולה שנהג בחופשיות עם נשים.
¹⁵¹ אבר'סירי תרע"ב, עמ' 2.
¹⁵² רומז להאשמות בדבר ניאוף.
¹⁵³ כך מתאר זאת הרב יוסף קאפח (תשס"ב, עמ' 373): "קושרים ידי השפוט לאחריו ותולים על גבו תוף בינוני. אחד מחזיק קצה החבל, שהוא קשור בו, ומושכו להעבירו בשווקים וברחובות. אחריו מהלך אדם ובידו שני מקלות דקים וחלקים שבהם הוא מכה בתוף שעל גבו. האספסוף מתקלהים ורצים אחריו וצועקים במקלה ובקצב התיפוף". טקס זה נהג גם במקומות אחרים בתימן. סבתי חמאמה ענזי סיפרה שבעירה, מנאכה, אירע בשנת 1945 לערך, שאשה מוסלמית הרתה מחוץ לנישואין והושמה בכלא. לאחר לידת הילד, הוצאה האשה לרחוב ונעשה בה טקס 'תומרה'.

¹⁵⁴ לדברי ניני תשמ"ב, עמ' 35, תחילת הגזרה במאה הי"ז אך הורחבה בראשית המאה הי"ט; סדן תשנ"ח, עמ' 202, קובע שהגזרה הוטלה כתגובה להתעוררות המשיחית בתימן במאה הי"ז.

וטמאה ומאידך להשפיל את היהודים.¹⁵⁵ לכאורה נשארה הגזרה בתוקפה בימי העות'מאנים על אף הנסיונות להפסקתה.¹⁵⁶ אך נראה שהאנשים שעסקו בכך עשו זאת באופן פרטי ואף הרוויחו מכך כסף רב, כדברי ר' עמרם קרח: "אחרי ששחררו התרכים את היהודים מגזירת נקיון הזבלים פייסו את הפועלים שהיו רגילים בעבודה זאת להעביר הזבלים ממחנות הצבא והעניקו להם שכר הגון בעד עמלם".¹⁵⁷ הקהילה היהודית כקולקטיב לא חויבה לאסוף את הזבל. השינוי המהותי ביחס לגזרה והחלתה על כלל הקהילה בא רק עם חזרת האמאם לצנעא:¹⁵⁸

ועוד חקה חדשה, מוזרה ומחפירה הוציאו השופטים (לפי כבודם) בימים האלה, שעל פיהם הוטלה החובה על יהודי צנעא להעמיד אנשים יהודים אשר ינקו את כל בתי המחראות והטנופים אשר בעיר הן של ערביים הן של לא-ערביים, ושכרם יקבלו מאת עדת היהודים בעצמה [...] ואת החקה הזאת הוציאו בתואנה כי היהודים הראשונים שבאו לתימן לא ניתנה להם הישיבה כי עפ"י תנאי זה. מובן כי הגזרה המחפירה הזאת הלבנה את פני אחינו האמללים ורבים החלו להשתמט ולא לקבלה בשום אופן, אבל ה"פרעה"נים שלנו בראותם כי היהודים ממאנים לקבל את גזרתם דרשו במפגיע כי כל היהודים בלי הבדל מוכרחים לעשות זאת הם בעצמם באין אומר ודברים.

גם יבנאלי כותב שעם חזרת האמאם לצנעא חידש גזרות על היהודים ובכלל כך 'לאסוף חמר'.¹⁵⁹ שנה לאחר מכן מספר אבו-סירי כי ההתאנות ליהודים אודות גזרת המקמצים נמשכת וכי בניסן תרע"ג נאסרו ראשי הקהל בראשות הרב יחיא קאפח לאחר שסירבו להמציא ארבעים וחמישה מקמצים ולא שוחררו אלא לאחר השתדלות העות'מאנים.¹⁶⁰

י. פרשת הנקף

אחת הפרשות הקשות שהעיבו על מערכת היחסים בין יהודים למוסלמים בצנעא היתה פרשת אדמות הרובע היהודי, שעליהן התנהל ויכוח ארוך בין יהודי צנעא לאנשי הנקף המוסלמי.¹⁶¹ אנשי הנקף טענו שהרובע היהודי הוא רכושו ועל כן על היהודים לשלם שכירות על המגורים במקום מאז ימי הכיבוש העות'מאני, שבמהלכו פסקו מלשלם. פרשה זו נידונה במחקר והתעודה המרכזית על סיום המחלוקת בשנת 1918 עם יציאת העות'מאנים מתימן פורסמה בידי י' רצהבי. האמאם יחיא התערב בעניין ופסק שעל היהודים לקנות ממנו את אדמות הרובע היהודי. לדברי הרב קרח ואחרים הפרשה החלה עוד בימי הכיבוש

¹⁵⁵ שם, עמ' 204. סדן עומד בפירוט על הפולמוס ההלכתי בין מלומדים מוסלמים בעניין זה.

¹⁵⁶ רצהבי תשכ"ט, עמ' נח, סט-ע; טובי תשל"ו, עמ' 83-84; יוני תשמ"ב, עמ' 80.

¹⁵⁷ קרח תשי"ד, עמ' מג-מד.

¹⁵⁸ אבו-סירי תרע"ב, עמ' 1.

¹⁵⁹ אצ"מ 3 A237, עמ' 105.

¹⁶⁰ סרי תרע"ג. פרשה זו לא הסתיימה בכך, שכן לאחר חג הפסח נאסרו שוב מנהיגי היהודים ופניותיהם למושל העות'מאני לא נענו (לודעי תרע"ג).

¹⁶¹ בזכרון יהודי צנעא ובכתביהם ידועה פרשה בשם גזרת צרעה (המגרש), כלומר התאנות המוסלמים ליהודים (קרח תשי"ד, עמ' ע-עא). אך כבר צוין אל נכון במחקר (כגון על ידי ישעיהו וקאפח), כי לא כן הוא וכי היהודים שילמו בעבר לנקף דמי שכירות שנתיים על אדמות הרובע. כך עולה במפורש מן המסמכים שפורסמו בעניין זה (רצהבי תשכ"ד-א; קאפח תשס"ב, עמ' 121-122) ואין מקום לתלות י' חבשוש (תשמ"ז/ט, א, עמ' 77 ואילך) על הרב קאפח.

העותמאני, כאשר הנקף פנה לבית הדין העותמאני, אך זה פסק לטובת היהודים. קרח מסביר זאת בעקרון הַחֲזָקָה, שלפיה אין לטעון נגד היושב במקום זמן רב. על פי המשפט החנפי, המקובל על העותמאנים, הַחֲזָקָה תקפה גם באשר לאדמות וקף.¹⁶² מכל מקום, לא נקבע במחקר באלו נסיבות פרצה פרשת הנקף ומה היתה השתלשלות העניינים בראשית הוויכוח.¹⁶³ אך לאחרונה נתפרסמו כמה תעודות השופכות אור על ראשית העימות לאחר חזרת האמאם לצנעא בראשית שנת 1912. ר' יוסף יצחק הלוי כתב בזכרונותיו, שראשית הפרשה במינוי של קאסם אבו טאלב¹⁶⁴ למשרת מפקח הנקף בירי האמאם. המפקח עיין בתעודות הנקף וגילה כי אדמות היהודים שייכות בחלקן להקדש המוסלמי. הוא קרא לגזבר ההקדש ר' אברהם בדיחי ודרש ממנו לשלם על תקופת מגוריהם על האדמות הללו.¹⁶⁵ הפנייה אליו מובנת לאור הידוע, שעל שכירות אדמות הרובע נהגו היהודים לשלם מקופת ההקדש.¹⁶⁶ לאור זאת מתבהרים דברי יבנאלי על חזרת האמאם לשלטון בצנעא: "חתר והוציא לאור מגנזי הממשלה שטרות ישנים עם התחייבות היהודים וידרוש מהם לשלם סכומים עצומים".¹⁶⁷ השטרות הללו היו של הנקף והתביעה היתה על שכירות הבתים. הדברים עולים בקנה אחד עם מכתב הרב יצחק כהן מעדן ליבנאלי:¹⁶⁸

אודות אחינו ק"ק צנעא יע"א [יכוננה עליון אמן] שמעתי כי הסיר [!] אל אימאם הניח אחד סידר למשול בצנעא וגזר עליהם שישלמו [מסין] של הבתים של ארבעים שנה מזמן שהתחיל למשול ממשלת העותמאני כי הארץ יהא להם והיו בצער גדול כי צריך ח"ו לשלם למעלה ממאה אלף ריאל.

בדיחי סירב לשלם והפנה את קאסם אבו טאלב אלעזי לר' יחיא יצחק. אבו טאלב שם את בדיחי בבית הסוהר, שלושה ימים לפני הפסח.¹⁶⁹ נראה שיחד עם בדיחי נאסרו עוד כמה ממנהיגי הקהילה, כדברי המכתב שנשלח מתימן לארץ ישראל ב-11.7.1912:¹⁷⁰

¹⁶² קרח תשי"ד, עמ' ע. סנטילנה (1938/1925, א, עמ' 343) כותב, שחזקה אינה תקפה על פי החוק המוסלמי ביחס לנקף, אבל בהערה 143 הוא כותב שעל פי המדהב החנפי, לאחר 30–35 שנה היא תקפה גם ביחס לקרקעות וקף. אני מודה לפרופ' פרנק סטיוארט על שהפנה אותי למקור זה.

¹⁶³ ראו קרח תשי"ד, עמ' ע–עא.

¹⁶⁴ הוא קאסם בן חסין אבו טאלב אלעזי (1874–1960). ראו רצהבי תשכ"ד, עמ' 195 (רצהבי, עמ' 228, קרא 'אבו טאלב אלערבי', אך לא היה בטוח בקריאתו; אכן קשה לפענח בצילום המקורי את השם). גמליאל תשמ"ח, עמ' 188, מציין בפשטות ששמו קאסם אלעזי, וכך כנראה יש לקרוא בתעודה. במכתב מראשית שנת 1940 (אצ"מ S25 3592) נכתב עליו כך: "אלסייד קאסם אלעזי, הוא מנהל הנקף לשעבר, שאר בשרו של האימאם. אדם בא בימים, בעל צורה חיצונית הדורה, שהשתתף פעמים אחדות במשלחות שונות. קיצוני בהשקפותיו ושונא ישראל מובהק. עוין את האימאם ולא פעם טען למשרתו של האימאם". גם חבשוש (תשמ"ו/ז, א, עמ' 462–463), מספר על שנאתו ליהודים ועל ניסיון נוסף שלו לפגוע ביהודים. על השתתפותו בהשגת הסכם השלום בין האמאם לעותמאנים בדעאן, ראו גראפי

1987, עמ' 294, וכן ברשימה קצרה עליו, מוסועה, עמ' 736.

¹⁶⁵ יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 50–51.

¹⁶⁶ רצהבי תשכ"ד, עמ' 194.

¹⁶⁷ יבנאלי תשי"ב, עמ' 35.

¹⁶⁸ אצ"מ L2 162, מכתב מיום יט סיון תרע"ב.

¹⁶⁹ יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 51; אך בעמ' 52 כתוב, שישב במאסר שישה עשר יום עד ערב פסח, ומכאן שנאסר בכ"ט אדר ולא ב"ב ניסן.

¹⁷⁰ אצ"מ L2 163; השוו אברסירי תרע"ב.

גם לפני חג המצות השביעוני במרוורים, כי קרא לנו נאצ'ר אלוקה¹⁷¹ שלהם, ויאסור מקצת מראשי העם באמרו כי אדמת כל בתי היהודים הקדש לערביים (ואקף) וכי הוא רוצה שישלמו שכירות אדמת בתייהם, וזאת רק עלילה כי זה מאתים וארבעים שנה מעת נוסדה שכונת היהודים¹⁷² פה אין פוצה פה!".

ר' יחיא יצחק פנה אל אבו טאלב וביקש לשחרר את הרב בדיחי:¹⁷³

כבר הגיע אלינו ידיעה, שאתם דברתם על הרב בדיחי לאסרו. ואתם יודעים שהוא אחראי בחילוק הצדקה לעניים, ואלו הימים הם ערבי מועד המצות. תעשו טובה לשלחו למען צורך העניים, ואחר מועד של המצות הזה, נזדמן למשפט תוך בית המשפט של התורכים.

תשובת אבו טאלב היתה שלילית:

ענין הרב אברהם בדיחי לא ישולח לחפשי. וגם כן עוד אנחנו נדבר במאסר גדולי היהודים, עד שיורו ויחתמו על מציאות האדמה הרשומה בפנקס הוקף.

ר' יחיא יצחק הבין שמן האמאם ושלוחיו לא תצא הישועה ופנה אל המושל העות'מאני, עֶזְת פאשא. כדי לשכנעו, אספו היהודים עדויות המוכיחות את בעלותם על האדמות:¹⁷⁴

וכשראה מ"ו חיים קרח יצ"ו אמר לראשי הקהל כי יש לשכה באחת בית הכנסת וסתומה בכותל באופן שאינו ניכר שיש לשכה והראה אותם להם וסתרו מצאו בה שטרות הרבה ובהם נמצאו ראיות שקנו העיר צנעא [ר"ל (רצה לומר) עיר שישבו בה היאודים יצ"ו]¹⁷⁵ בחתימת המושלים מכמה מאות שנים וכשראו הראו השטר להמשיך של ממשלת תורכייא ואמר להם] עתה אצלכם יו"ט ואחר יו"ט אזי אקרא לכם ולעכו"ם וכו' ז"ה [זה היה] סמוך ליו"ט ממש.

על פי עדות א' צדוק היהודים התאספו לתפילה וזעקה בבית הכנסת בהנהגת ר' סעיד עזירי ויצאו בהפגנה עד הרחבה שלפני בית המושל.¹⁷⁶ ר' יוסף יצחק הלוי כתב שאחיו ר' יחיא יצחק ארגן מעין הפגנה של יהודי צנעא בפתח ביתו של המושל והצליח לשכנעו לבטל את מאסר ר' אברהם בדיחי.¹⁷⁷ וכן עולה ממכתב אחר שהגיע לארץ ישראל:¹⁷⁸

לשמועה זו נאספו כל היהודים קטן וגדול בערב החג והלכו לקבול אל הפחה עזת פאשא יר"ה [ירוש הודן] והוא פנה לצעקתנו וחיש מהר שלח מלאכיו והוציא ממסגר אסירנו, וכה השיב כי אחר החג אם ירצו יערכו עמנו דין בבית המשפט של הממשלה יר"ה. ישרם ה' פעלו מ>שלם<.

נראה שהשחרור והפגיעה בנקף המוסלמי לא נשאו חן בעיני המוסלמים והם ביקשו לנקום ביהודים, כפי שכתב ר' יצחק הכהן:¹⁷⁹

¹⁷¹ המפקח על הקדשות המוסלמים.

¹⁷² קאע אליהוד, שכונת היהודים בצנעא, שנוסדה לאחר שוב היהודים מגלות מוצע בשנת 1681, והשנה ה-240 לאחר מכן היא שנת 1912.

¹⁷³ יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 51.

¹⁷⁴ אצ"מ L2 162, מכתב ר' יצחק כהן מיום יט סיון תרע"ב. מעניין שגם בזמן התביעה הסופית בשנת 1918 הוצרכו היהודים לפשפש ולמצוא תעודות ישנות המוכיחות את בעלותן (קרח תשי"ד, עמ' עא).

¹⁷⁵ הסוגריים במקור.

¹⁷⁶ נחום תשכ"ב, עמ' 93-94.

¹⁷⁷ יצחק הלוי תשס"ד, עמ' 52.

¹⁷⁸ אצ"מ L2 163.

¹⁷⁹ מכתב מיום יט סיון תרע"ב, אצ"מ L2 162. הסוגריים המרובעים במקור.

בליל הפסח נתקבצו ערביים ערך אלף וחמש מאות והקיפו המושב של אחינו יצ"ו לשלול ח"ו ולהרוג [ירחם ה' על עמו ישראל] וה' היה בעזרם כי נשמע הדבר אצל המושיר יר"ה ויצא דובר עמהם והתרה בהם שאם לא ילכו אזי יצווה להביא חילו מעיר אל קצר וכו' אלא ימתינו [ע]ד אחר החג של יאודים וידונו עמהם עבור טענתם הנז"ל וב"ה נפל הפחד עליהם ולא עשו דבר כן יעזור להם ולנו ולכן ולכ"י (ולכל ישראל).

מיד לאחר חג הפסח נודעו לר' יצחק הכהן פרטים חדשים, הכלולים במכתבו הנ"ל:

אחר שכ'תבתי > זה בא לפני מרי שכר בדיחי יצ"ו ואמר לי שסיפרו לו סלימאן כיסר יצ"ו ויוסף פנחס הכהן הסוחרים מצנעא יע"א אשר אחר החג פסח תשרעו שריעא והוציאו הראיות הנז' ונצחום והעיר בעה"י [בעזרת השם יתברך] שוקטת.

הנה אם כן, לאחר חג הפסח התכנס בית המשפט העותמאני ופסק לטובת היהודים. הטעם לפסק זה לא צוינה במכתב, אך לפי האמור לעיל נראה שהתבסס על עקרון הַחֲזָקָה שהיה מקובל בבית המשפט העותמאני, כפי שכתב ר' יצחק הכהן במכתב אחר:¹⁸⁰

מ"ש [מה שכתבתי] במכתבי הקודם איך בקשו הפקידים של האימם מיאודים לשלם המסים של הקרקעות של ארבעים שנה ועי"ז [ועל ידי זה] הוציאו השטרות שיש להם אשר המושבות של היאודים שבצנעא יעא קנו אותם מהממשלות הקדמונים מכמה מאות שנים ונצחום בשרעיא של ממשלת תורקייא יר"ה עתה שמעתי שחזרו בהם ורצונם לדון עמהם בשרעיא שלהם דהיינו של הערביים יעזור ה' להם בזכות אבות כיר"א [כן יהיה רצון אמין].

סאת הייסורים של היהודים לא תמה אפוא והם הוצרכו להתעמת עם דרישת הַיִּידִים לערוך את המשפט בבית דין יִידִי, שבו הַחֲזָקָה אינה תקפה ביחס לַחֲזָקָה. נראה שהעניין לא הוכרע וכל עוד שלטו העותמאנים באופן חלקי בתימן לא נפתרה הבעיה. רק לאחר יציאתם מתימן פסק האמאם לקבל עקרונית את תביעות הַחֲזָקָה ודחה את עקרון החזקה.

פרשה זו מבהירה באופן ברור כיצד הפקידות האמאמית החדשה נאבקה ביהודים וביקשה לפגוע בהם. בשלב הראשון ביקשו היהודים להיעזר בשלטון העותמאני, וכך נהג גם ר' יחיא יצחק. אך לא לאורך זמן יכלו העותמאנים לסייע להם. מעמד המתערער בתימן ומצבה הקשה של האימפריה אילצום לוותר על ענייני יהודים לטובת האמאם.

העברת האחריות על היהודים מן העותמאנים לידי האמאם עולה באופן ברור ממכתב שנשלח לכי"ח: "וכשהיו [היהודים] כותבים מכתבי תחנה אל הואלי היה משיבם אל הקצין, כי בידו ניתנה הארץ".¹⁸¹ פניית היהודים למחמוד נדים הואלי (המושל) העותמאני נתקלה אפוא בדחייה ובהפנייתם לקאצי שליח האמאם.¹⁸² באופן דומה כתב יהודי מצנעא ל'החרות'. לאחר חג הפסח שנת 1913 נאסרו שוב מנהיגי הקהילה בצו השופטים הַיִּידִים עד שימציאו יהודים לאיסוף הזבל. פניית היהודים לעוזר הואלי לא הועילה:¹⁸³

וכאשר הרבו לכתוב אליו ולהתחנן – ענם: 'מה אעשה לכם? לא רצה הקצין'. כהלומי רעם עמדו המתחננים לשמע התשובה המזורה הזאת וידעו כי אין עוד מקום להתרפסות בצנעא

¹⁸⁰ אצ"מ L2 162 מיום יח תמוז תרע"ב.

¹⁸¹ רצהבי תש"ל, עמ' ריז, מכתב מחודש מאי 1913. 'הקצין' – השופט שמינה עתה האמאם.

¹⁸² שם, עמ' ריד, מכתב מחודש יוני 1913.

¹⁸³ לודעי תרע"ג.

עצמה לפני מי שיהי'. והתקרה תלויה מעתה אך ורק בהשתדלות מצד הרה"ג כמוהר"ר חיים נחום שליט"א שיעשה צעדים נמרצים אצל הממשלה שבקושטא לשים קץ לתעלולי הערבים ולהשיג פקודה לשרי הממשלה פה לשמור עלינו ועל קניינו.

יהודי צנעא שהורגלו לפנות אל המושל העות'מאני מצאו עצמם בפני שוקת שבורה. 'המלכות' שכה הרבו לסמוך עליה הפנתה אליהם עורף ודרשה מהם להישמע להוראות השופטים הז'ידים נציגי האמאם.¹⁸⁴ השינוי בשלטון הציב בפני הקהילה היהודית שאלה קשה: האם רצוי לנסות לשמור על השינויים שהושגו בתקופת העות'מאנים, או שמא עדיף להשלים עם השינוי הפוליטי שחייב חזרה לחוקים המסורתיים. התשובה לכך מורכבת ויש להבחין בין קבוצות שונות בקהילה ותגובתם לאתגר האמאמי. נראה שהצעירים הפרו-עות'מאנים לא הסכימו לחזור בהם מכל השינויים ומתפיסת העולם החדשה שגיבשו. מולם עמד ר' יחיא יצחק ראש הקהילה, פוליטיקאי מוכשר שהבין את השינויים ובחר ללכת בדרך האמאם. כוחו בקהילה היה גדול ורובה עמדה לצדו והסכימה לשתף פעולה עם דרישות האמאם. ר' יחיא יצחק המשיך במדיניות העקרונית של הקהילה היהודית לאורך הדורות, כלומר הנאמנות לשלטון באשר הוא, שהרי כוח החלש בנאמנותו לשלטון החזק. בשעת משבר ותקופת עימותים בין גורמים שונים על השלטון, נהגו היהודים לשמור על ניטרליות. עיקרון זה הוא שהנחה את יהודי תימן במהלך המאבק בין העות'מאנים לאמאם, יחד עם קבלת סמכותו של השליט הנוכחי בצנעא, כגון בשנות 'חיות אלנפר'.¹⁸⁵ הזדהות עם אחד הצדדים הניצים העמידה את הקהילה היהודית בסכנה, כפי שהיטיב להראות זאת ניני.¹⁸⁶

יא. סגירת המקתב

הצגת עמדתו הפוליטית של ר' יחיא יצחק מאפשרת גם להציע פתרון לשאלה כיצד קרה שתמיכתו בהקמת בית הספר המודרני – עות'מאני או של כ"ח – השתנתה לאחר מכן בגלותו יחס נוקשה כלפי התלמידים בבואו לבחון אותם, תחילה בבחינות בשנה השנייה לבית הספר ואחר כך ביתר עוצמה בשנה השלישית:¹⁸⁷

לתקופת השנה [הראשונה] באו הבוחנים מאת הממשלה יר"ה [...] ויראו הבוחנים את כשרונותם מתנוססת בלימודים, ויהללו אותם כי משכילים הם! גם הבוחנים העברים באו [...] וימצאו חן בעיניהם בכשרון לימודיהם ויהללו אותם! ולשנה אחרת [השנייה] כן עשו הילדים ללמוד בחריצות וזריזות, ובצאת השנה באו הבוחנים התורקים ובחנו אותם ביושר לבב, ושיבחו אותם [...] אך הבוחנים העברים הבאים אחריהם כבר התחילה להתנוצץ בקרבם שנאת ההשכלה ולימוד השפות [...] ולתקופת השנה השלישית פרצה המלחמה נגד הלמודים הטובים והסדרים הנעימים.

וכן כתב הרב קאפח במכתבו לבנו שלמה: "ועשו והצליחו שנה ראשונה. ובשנה שניה נתקנאו בהם, והתחילו להוציא דבתם רעה, ובשנה שלישית גמר פרי הקנאה ופשטה דבתם

¹⁸⁴ שרעבי תש"ה, עמ' 26, הערה 11 טען שהעות'מאנים החליטו עקרונית שדין היהודים מסור לאמאם.

¹⁸⁵ רצהבי תשכ"ז, עמ' 69. לדוגמה אחרת לניסיון לשמור על ניטרליות ראו ניני תשמ"ב, עמ' 54–56.

¹⁸⁶ שם, עמ' 38–39, כאשר שבטי בפיל עלו לצנעא בשנת 1817 לצנעא לדרוש את התשלום השנתי, אך גורשו על ידי האמאם בסיוע יהודים. בתגובה פלשו השבטים לצנעא בשנה שלאחר מכן ופגעו בתושביה, ביניהם יהודים. ניני הדגיש את העובדה שהיהודים נטשו את הניטרליות ובכך סיכנו את חייהם.

¹⁸⁷ קאפח תרצ"א, עמוד ראשון של ההקדמה.

רעה".¹⁸⁸ על פי מקורות אלו השנה הראשונה של בית הספר עברה בשלום ללא ערעורים, העימות החל רק בשנה השנייה והגיע לשיאו בשנת 1912. כמה הסברים ניתנו לשינוי ביחס ר' יחיא יצחק הלוי. ההסבר המקובל ביותר היא שהוא נדהם מן התוצאות הקלוקלות של ביה"ס, כאשר תלמידיו החלו לזלזל בקיום המצוות בהשפעת חלק מן המורים.¹⁸⁹ אך תהליך הזלזול במצוות שעבר על חלק מתלמידי המִקְתָּב החל עוד לפני חזרת האמאם,¹⁹⁰ ולא נראה אפוא שהוא הגורם הישיר לשינוי בעמדת ר' יחיא יצחק. יש שהסבירו כי הצלחת תלמידי המִקְתָּב בלימודיהם עוררה את קנאתו ואת חששו שישתלטו על מוסדות ההנהגה.¹⁹¹ ודאי, יש אמת בטענה זו, אך הסבר זה אינו משכנע, שכן ר' הוא יצחק הכיר בנחיצות בית ספר מתקדם בעבור ילדי תימן ורק תפנית משמעותית היתה גורמת לו לפעול נגדו.

נראה שהתפנית באה עם המעבר לשלטון אִמָּאמי,¹⁹² שחידד את ההבדלים בין המחנות וגרם לפרוץ המחלוקת ולשינוי בעמדת ר' יחיא יצחק. לדעתו, לא היה מקום לבית ספר פרו-עִת'מָאני מתקדם תחת שלטון אִמָּאמי שיש בו סכנה מבחינה תרבותית ופוליטית. הסכנה התרבותית – שיהודים יחצו את הקווים הברורים ביניהם לבין המוסלמים בלבושם, בשפתם ובמגעם היומיומי עם העות'מאנים בצנעא; הסכנה הפוליטית – שיהודים ייחשבו מקורבי השלטון העות'מאני שוויתר למעשה על שליטתו באזורי הַיִּידים. החששות שהעלו הזקנים בימי השלטון העות'מאני הפכו להיות מוחשיים עם התחלפות השלטון. מתוך כך הגיע ר' יחיא יצחק למסקנה שיש לסגור את בית הספר לאלתר.

כאמור, השנה הראשונה של בית הספר עברה בשלום ללא ערעורים והעימות החל רק בשנה השנייה והגיע לשיאו בשנת 1912. אירוע זה התרחש במקביל להסכמים שנחתמו בין העות'מאנים לאִמָּאם. ר' יחיא יצחק היה הבוחן במִקְתָּב והשינוי ביחסו לבית הספר התורכי התרחש במקביל לחתימת הסכם דעאן בסוף שנת 1911 ומבטא את הכרת ההנהגה, שהתחולל בתימן שינוי שלטוני המחייב שינוי בקהילה היהודית פנימה. המתונים בהנהגת ר' יחיא יצחק דגלו בשינויים איטיים בחברה היהודית והבינו שאין זה רצוי להעכיר את האווירה עם האִמָּאם. שינויים רבים באורחות החיים המסורתיות ייראו כפגיעה באסלאם ולכן יש לסגור את המִקְתָּב. הרפורמטורים המשיכו לדבר על שינויים מהירים והעימות בין שני הצדדים לא איחר לבוא. העות'מאנים, תומכי המִקְתָּב, הפסיקו לשמש גורם מכריע בפוליטיקה הפנימית של מרכז תימן ואילו האִמָּאם שהיה הכוח העיקרי התנגד למִקְתָּב ופעל נגדו. נראה שעם אישור הסכם דעאן הסירו העות'מאנים את התמיכה מבית הספר. מאחר שהאִמָּאם לא תמך בו, הוא נסגר בסופו של דבר מחוסר תקציב.

יב. סיכום

המעקב אחרי השינויים שהתחוללו בקהילה היהודית בצנעא בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים מעלה שתמורות פוליטיות כלליות השפיעו באופן מכריע על הקהילה

¹⁸⁸ ישעיהו צדוק תש"ה, עמ' 230, מחודש אלול תרצ"א.

¹⁸⁹ עיין למשל צוריאלי תש"ן, עמ' 16; ערן תשנ"ח, עמ' 94–95.

¹⁹⁰ רצהבי תשמ"ח, עמ' 311; צדוק תשכ"ז, עמ' 121.

¹⁹¹ עזרי תשל"ד, עמ' 14.

¹⁹² השו"ת צוריאלי תש"ן, עמ' 16, אם כי לא בפירוט.

היהודית. ראשית, הכיבוש העות'מאני פתח את תימן בפני העולם הרחב והביא ליהודים שיפור פוליטי וכלכלי. השינויים גברו עם חידוש המרד של האמאם בשנת 1904, שהביא למצור חמור על צנעא ולהתפוררות הקהילה היהודית בה. החלל שנוצר לאחר מכן אפשר לכוחות חדשים לקדם מגמות שהקרינו על המרחב היהודי בצנעא. התמורות התחזקו לאחר מהפכת 'התורכים הצעירים' על ידי צעירים מתלמידי הרב קאפח שהושפעו מן העות'מאנים הרפורמיסטיים במישור הפוליטי והתרבותי. הביטוי המרכזי לשינוי זה היה הקמת המִקְתָב וגיבוש חוג אוהדים מן התלמידים והוריהם סביב בית הספר.

חזרת האמאם לשלטון בסוף 1911 טרפה את הקלפים בצנעא. כבעל תפיסת עולם שמרנית, דחה האמאם את הרוחות החדשות שנשבו בקרב יהודי צנעא ופעל לבטלם, כפי שפעל לדחותן בקרב הציבור המוסלמי. היהודים נתפסו כידידי העות'מאנים ולכן התרבו הרדיפות נגדם. על רקע זה פרצה המחלוקת על בית הספר ומתוכה צצה המחלוקת הכללית בין העֶקְשִׁים שתמכו באמאם לבין הדרדעים שקיוו לחזרת השלטון העות'מאני.

בחינת מאבקי הכוח ברחוב היהודי על רקע המאבקים הפוליטיים הגדולים באזור מאפשרת הבנה יותר מעמיקה באשר לעיתוי של פרוץ המחלוקת ויותר מכך מאפשרת להבין כי לצד הוויכוחים האידאולוגיים והפוליטיים הפנימיים נחלקו הדעות בצנעא באיזה צד לבחור במאבק בין האמאם יחיא לעות'מאנים. מאבק זה היה חלק מן המחלוקת הגדולה שליוותה את קהילת יהודי צנעא עשרות בשנים.

ביבליוגרפיה

אבו־סירי תרע"ב	אבו־סירי [שם עט], מצב היהודים בתימן. החרות קמ, א תמוז תרע"ב (16.6.1912), עמ' 1–2
אבו־סירי תרע"ג	--, מצב היהודים בצפון תימן. החרות קלח, סיון תרע"ג (2.3.1913), עמ' 2.
אבן יחיא תש"א	אבן יחיא, משלי תימן. שבילים – תלמי שבות תימן, י סיון תש"א, עמ' 4
אידלסון תרפ"ד	אברם צבי אידלסון, אוצר נגינות ישראל, א: נגינות יהודי תימן. ירושלים/ברלין/וינה
אמונת ה'	[יחיא ערוסי ואחרים], אמונת ה'. ירושלים תרצ"ח
בדיחי תשל"א/ד	יחיאל בדיחי, [בלא כותרת]. בתוך: יעקב שרת ונחמן תמיר (עורכים), אנשי העליה השנייה: פרקי זכרונות, ב, עמ' 37–45. תל אביב
בורי 1915	G.W. Bury, <i>Arabia Infelix or the Turks in Yemen</i> . London
בלדרי 1976	J. Baldry, <i>Al-Yaman and the Turkish Occupation: 1849–1914</i> . <i>Arabica</i> 23, pp. 156–196
בלדרי 1976א	--, <i>The Turkish-Italian War in the Yemen: 1911–1912</i> . <i>Arabian Studies</i> 3, pp. 51–65
בלדרי 1977	--, <i>Imam Yahya and the Yemeni Uprising of 1904–1907</i> . <i>Abr al-Nahrain</i> 18, pp. 33–73
בנבסה תשנ"ז	אסתר בנבסה, היהדות העות'מנית: בין התמערכות לציונות, 1908–1920. תרגם מצרפתית: מאיר ישראל. ירושלים

- בן-דוד תשס"ב אהרן בן-דוד, החינוך. בתוך: חיים סעדון (עורך), תימן, עמ' 58–65. ירושלים
- בנימין תרע"ב ר' בנימין, כנסת ישראל בתימן. החרות קמה, ו תמוז תרע"ב (21.6.1912), עמ' 1–2
- בר-מעוז תשס"א דני בר-מעוז, בחינה היסטורית של תרבות המחלוקת והפלגנות בקהילת יהודי תימן (מהמאה הי"ז ועד המאה הכ'). עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן. רמת גן
- גויטיין תשמ"ג שלמה דב גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח: מבחר מחקרים. ערך: מנחם בן-ששון. ירושלים
- גויטיין תשמ"ג-- החינוך היהודי בארץ תימן כטיפוס של חינוך יהודי מקורי. בתוך: גויטיין תשמ"ג, עמ' 241–268
- גמליאל תשמ"ב שלום גמליאל, פקודי תימן: מס החסות בתימן. ערך: מישאל מסורי-כספי. ירושלים
- גמליאל תשמ"ח --, פעמי העליה מתימן. ירושלים
- גראפי 1987 עבדאללה בן אלעבד אלכרים אלגראפי, אלמקתטף מן תאריך אלימן. בירות
- היכל 2003 Bernard Haykel, *Revival and Reform in Islam: The Legacy of Muhammad al-Shawkani*. Cambridge
- הלוי תשמ"ד אברהם הלוי, החינוך היהודי בתימן: ביקורת וניסיונות לתיקון. בתוך: שלום גמליאל ואחרים (עורכים), ארחות תימן, עמ' 112–131. ירושלים
- הראל תשס"ג ירון הראל, "הוא דומה לאשה רעה וכתובתה מרובה": לביור יחסיה של קהילת צנעא עם החכם באשי הספרדי יצחק שאול. ממזרח וממערב ז, עמ' 41–71
- ואסעי 1927/8 עבד אלואסע בן יחיא אלואסעי אלימני, תאריך אלימן. קהיר 1346 ה.ג.
- ונר 1967 Manfred W. Wenner, *Modern Yemen: 1918–1966*. Baltimor
- חבארה תש"ל יוסף חבארה, בתלאות תימן וירושלים. ערך: שמעון גרידי. ירושלים
- חבשוש תשמ"ג סלימאן חבשוש, אשכולות מורות. בתוך: גויטיין תשמ"ג, עמ' 171–196
- חבשוש תשמ"ז/י יחיאל חבשוש, משפחת חבשוש. שני כרכים. תל אביב
- חבשוש תשמ"ז/ט --, שני המאורות. שני כרכים. תל אביב
- טובי תשל"ו יוסף טובי, יהודי תימן במאה הי"ט: תולדות ומקורות. תל אביב
- טובי תשמ"ו --, עיונים במגילת תימן. ירושלים
- טובי תש"ן --, הפעילות להקמת מערכת חינוך מודרנית ביהדות תימן כאספקלריה לתמורות המדיניות והחברתיות. מקדם ומים ג עמ' 116–147
- טובי תשס"ב --, מי חיבר את הספר אמונת ה' ? דעת 49, עמ' 87–98
- טובי תשס"ג --, דת וציונות: יחס הקהילה היהודית בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני. בתוך: אברהם שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, ב: היבטים היסטוריים, עמ' 131–166. רמת גן
- יבנאלי תש"ה שמואל יבנאלי, יהודי תימן (הערות והארות לתוכן מחברתו של מר יו"ט צמח). בתוך: ישעיהו-צדוק, עמ' 318–325
- יבנאלי תשי"ב --, מסע לחימן. תל אביב
- יצחק הלוי תשס"ד יוסף יצחק הלוי, עדות ביהוסף. ירושלים

- ירושלמי תשמ"ד
ישעיהו תרצ"ח
ישעיהו-צדוק תש"ה
כאהן-טלבי 2006/1960
לואיס תשל"ז
לודעי תרע"ג
מדינה תשנ"ה
מוסועה
נחום תשכ"ב
נחום תשנ"ו
נחשון תשס"ב
ניני תשמ"ב
ניני תשנ"ז
ניר תשמ"ו
סדן תשנ"ח
סטוקי 1978
סנטילנה 1938/1925
סרי תרע"ג
עדן תשנ"ח
עובדיה תשמ"ה
עוזרי תשל"ד
ענזי 2001
- י"ח ירושלמי, זכור. ירושלים
י"ש-י [ישראל ישעיהו], פני תימן. בתוך: ישראל ישעיהו ושמעון גרידי (עורכים), מתימן לציון, עמ' 5-32. תל אביב
ישראל ישעיהו ואהרן צדוק (עורכים), שבות תימן. תל אביב
Claude Cahen & M. Talbi, *Hisba. EF*², pp. 485-489
ברנרד לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית. תרגמו מאנגלית: משה זינגר ורבקה גוטליב. ירושלים
יחיא לודעי, בצערות תימן. החרות רמד, טתמוז תרע"ג (14.7.13), עמ' 1-2
שלום מדינה, מסעות רבי משה מדינה ובניו בא"י, מצרים, תימן ומושבות היהודים בעדן ואתיופיה: תרס"ו-תרצ"ד. נתניה
מוסועה אלימן. שני כרכים. צנעא 1992
יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן. ערך: שמעון גרידי. תל אביב
-- קטעים מספר דופי הזמן. בתוך ספרו: ספר התעודה מחשיפת גנוי תימן, עמ' שמב-שנו. חולון
יחיאל נחשון, הנהגת הקהילה היהודית בתימן (מאות י"ח י"ט). נתניה
יהודה ניני, תימן וציון: הרקע המדיני החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן, 1800-1914. ירושלים
-- פולמוס מעניין וויכוח עקר על חכמת הקבלה בין חכמי תימן בראשית המאה. מיכאל יד, עמ' רטו-רמג
ישעיהו ניר, בירושלים ובארץ ישראל: בעקבות צלמים ראשונים. תל אביב
יוסף סדן, בין הגזרות על יהדות תימן בסוף המאה הי"ז לגזרת המקמצים במאות הי"ח והי"ט: היבט מוסלמי על גזרת פינוי הדומן ועל ההרעה במעמד היהודים מצד החברה, הממשל וחוגים דתיים. בתוך: עזרא פליישר ואחרים (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל ערב מוגשים למשה גיל, עמ' 202-236. ירושלים
Robert W. Stookey, *Yemen: The Politics of the Yemen Arab Republic*. Boulder, Colorado
David Santillana, *Istituzioni di Diritto Musulmano Malichita: con Riguardo Anche al Sistema Sciafitia*. 2 vols. Roma
סרי, למצב היהודים בצפון תימן. החרות רלו, כט סיון תרע"ג (4.7.1913), עמ' 1-2
יוחאי עדן, פולמוס הקבלה בצנעא: הרקע הרוחני והחברתי לפולמוס הקבלה בשנים תרע"ב-תש"ד (1912-1944). עבודת גמר לתואר שני, טורו קולג'. ירושלים
אייל עובדיה, ניצני התחיה הלאומית בקרב יהדות תימן. כיוונים 26, עמ' 37-55
שלום עוזרי, גלי אור: פרקי היסטוריה. תל אביב
מנשה ענזי, סיפור הייסוד של יהדות תימן – מסורת ודימוי עצמי: יהודי תימן בשנים 1850-1950. עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית. ירושלים

- ענזי תשס"ב --, השינויים בחינוך. בתוך: חיים סעדון (עורך), תימן, עמ' 65–67. ירושלים
- ענזי תשס"ג --, הגלימה של יבנאלי. עת-מול 174, עמ' 26–27
- ענזי תשס"ד --, תמורות בקהילה היהודית בצנעא: היבטים פוליטיים וחברתיים והשפעתם על פרוץ המחלוקת בין "עקשים ל"דרדעים". עבודת גמר לתואר שני, האוניברסיטה העברית. ירושלים
- עראקי קלורמן תשס"ה/חבת-ציון עראקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, כרכים ב/ג. רעננה
- עראקי קלורמן 2008 --, השכלה, יהדות ואסלאם והוויכוח על הקבלה בתימן: היבטים חברתיים ותרבותיים. בתוך: מאיר ליטבק ואורה לימור (עורכים), קנאות דתית, עמ' 133–180. ירושלים
- ערוסי תשכ"א יוסף קאפח (מהדיר), 'מצוקות תימן' לר' סעיד ערוסי. ספונות ה, עמ' שצט-תיג
- פרח 2002 Caesar E Farah, *The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*. London/New York
- פרפיט 1996 Tudor Parfitt, *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen, 1900–1950*. Leiden
- צדוק תש"ה אהרן צדוק, ר' יחיה קאפח ז"ל: תקופתו ומפעלו. בתוך: ישעיהו-צדוק תש"ה, עמ' 166–175
- צדוק תשכ"ז משה צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם ואורחות חייהם. תל אביב
- צוריאלי תשמ"ג יוסף צוריאלי, מן הארכיון הצינוני בירושלים. בתוך: שמעון גרידי (עורך), מעשים ואישים: תשל"ו-תשמ"ג, עמ' 203–226. ירושלים
- צוריאלי תש"ן --, תמורות בחינוך בתימן (תרט"ג-תש"ח/1903–1948). ירושלים
- צוריאלי תשנ"ח --, על מאמצי המנהיגים היהודיים בתימן לקידום החינוך בעקבות המהפכה התעשייתית באירופה לאור תעודות חדשות. תהודה 18, עמ' 43–53
- צוריאלי תשס"ה --, כלכלה וחינוך מודרני בתימן בעת החדשה. ירושלים
- צמח תש"ה אברהם אלמאליח, מסע יום טוב צמח לתימן. בתוך: ישעיהו-צדוק תש"ה, עמ' 259–317
- קאפח תרצ"א יחיא קאפח, מלחמות השם. ירושלים
- קאפח תשי"ח יוסף קאפח, 'קורות ישראל בתימן' לרבי חיים חבשוש. ספונות ב, עמ' רמו-רפו
- קאפח תשס"ב --, הליכות תימן: חיי היהודים בצנעא ובנותיה. ערך: ישראל ישעיהו. ירושלים⁵ (מהדורה מתוקנת)
- קאפח תשס"א אהרן קאפח (עורך), מתהלך בתומו צדיק. בני ברק
- קון 2005 Thoma Kühn, *Shaping Ottoman Rule in Yemen 1872–1919*. New York
- קרח תשי"ד עמרם קרח, סערת תימן. ערך: שמעון גרידי. ירושלים
- קרח תשכ"ג שלום קרח, אגרת בוכים. בית שמש

יהודה רצהבי, במצור ובמצוק (לפרשת הרעב האחרון בשנים תרס"ג–תרס"ה). בתוך: יהודה רצהבי (עורך), בואי תימן: מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, עמ' 67–102. תל אביב

--, שטר מקנה אדמת הרובע היהודי בצנעא. שם, עמ' 193–203, 228

--, יהודי־תימן תחת שלטון התורכים (גזירות תרל"ג–תרל"ז לאור תעודות חדשות). סיני סד, עמ' נג–עז

--, קהילת צנעא בשנות תרנ"ט–תרע"ג (לאור תעודות חדשות מגנזי "כל ישראל חברים"). סיני סז, עמ' רב–ריח

--, גלות מוזה לאור מקורות חדשים. ציון לז, עמ' 197–215

--, איגרות יהודי תימן לר' חיים נחום ז"ל. סיני עב, עמ' קמד–קס

--, לקט כרוניקות על תולדות יהודי תימן. שבט ועם ה, עמ' 142–168

--, במעגלות תימן. תל אביב

--, לתולדות המחלוקת על הקבלה בקהילת צנעא בשנות תרע"ג–תרע"ד: אגרת רבי סעיד בן חיים אלנדאף. פעמים 88, עמ' 98–123

חיים שרעבי, פרקים מפרשת דור־דעה בתימן. בתוך: שבות תימן, עמ' 198–211

רצהבי תשכ"ז

רצהבי תשכ"ז־א
רצהבי תשכ"ט

רצהבי תש"ל

רצהבי תשל"ב
רצהבי תשל"ג
רצהבי תשמ"ה
רצהבי תשמ"ח
רצהבי תשס"א

שרעבי תש"ה